

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК ИБТИДОИ АСРҲОИ МИЁНА

6

Юсуфшоҳ Яъқубов

Юсуфшоҳ Яъқубов

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК ИБТИДОИ АСРҲОИ МИЁНА

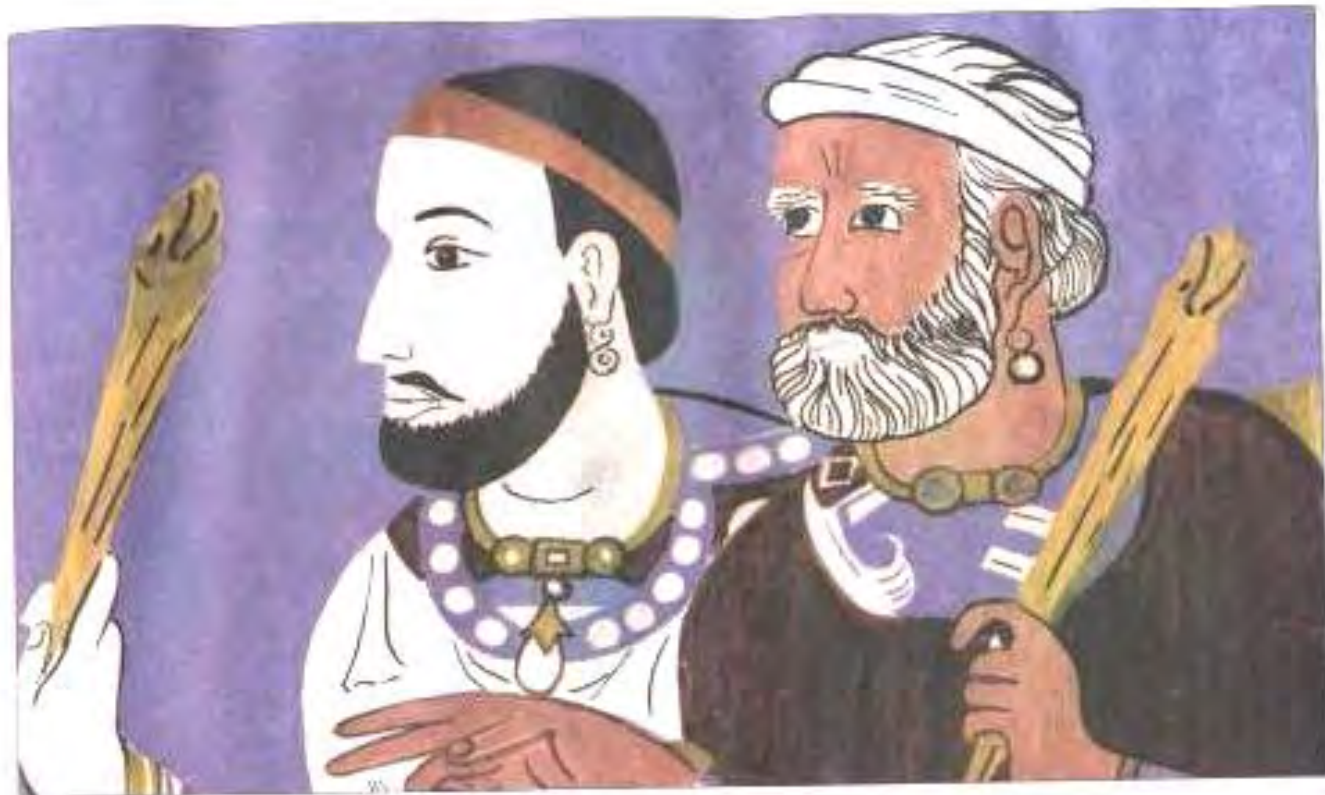
Китоби
дарсӣ
барои
синфи

6

*Коллегиаи Вазорати маорифи Ҷумҳурии
Тоҷикистон ба ҷоп тавсия кардааст*

PLEIADES
PUBLISHING Inc.
2001

Расми 13. Хайтолиёни сафедруӣ ва сурхруӣ. Аксҳо аз деворнигорон Самарқанди қадим. Асри VII м.

Расми 42
Фаршган
камонкани
ориёӣ - Оран.
Расм
аз Масъуди
Қафарӣ.

Расми 46. 1-10, 22 расм ва нахшан фарвартикхон Хоразм.
 11-15 расми худозанхон дар лаълихон нукра бокимондан
 Хоразм.
 16-21 танбархон Хоразм, дар болон танбари 19 расми хонаи
 бихишт ва дар танбархон 20-21 маросими мотам акс ёфтааст.

ББК 63.3(0)3Я72

Я 92

Ин китоб аз тарафи Маркази татбиқи Лоихаи таҷдиди сектори иҷтимоӣ бо роҳбарии Барномаи Тараққиёти Созмони Миллалӣ Муттаҳид, тавассути маблағҳои қарзи Бонки Осиегии Тараққиёт ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудааст.

Муҳаррир Баҳодур Раҳматзод

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали сол	Охири сол

Муаллимони мӯҳтарам!

Хоҳишмандем фикру мулоҳизаҳои худро оид ба мазмуни китоби мазкур ба нишони 734024, ш. Душанбе, кӯчаи Айнӣ 45, Пажӯҳишгоҳи улуми педагогии Тоҷикистон ирсол намоед.

Яъқубов Юсуфшоҳ.

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК (ибтидои асрҳои миёна). Китоби дарсӣ барои синфи 6. Соли 2001. 224 саҳифа.

ISBN 1-931938-07-5

© PLEIADES PUBLISHING Inc., 2001

© НАШРИЁТИ «САРПАРАСТ», 2001

ПЕШГУФТОР

Таърихи ибтидои асрҳои миёна аз асри III то асри VIII милодно дар бар мегирад. Дар таърихи халқи тоҷики ин давраҳо дигаргуниҳои муҳими сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ба амал омадаанд.

1. Аввалан, дар ин давра ҷомеаи гуломдорӣ ба ҷомеаи деҳқонӣ (феодалӣ) иваз мешавад. Сабабаш он буд, ки дар тӯли мавҷудияти бисёрасраи худ дар ҷомеаи гуломдорӣ номувофиқиҳои зиёде дар ҷаҳати иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ ба вуҷуд омада мубодилаи иқдигар амал мекарданд ва бо мурури замон сохти навро ба вуҷуд оварданд. Сохти деҳқонӣ аз ҳар ҷиҳат нисбат ба гуломдорӣ беҳтар ва пешқадамтар буд.

Барои чӣ мо сохти деҳқонӣ меҷӯем? Дар таърихи замони шӯравӣ ин давра ва сохторро феодалӣ мегуфтанд. Вожаи феодалӣ аз забони латинӣ гирифта шуда маънояш дорандаи замин, об, пул, мол (чорво) ва ғайра мебошад. Дар таърихи Урупои Ғарбӣ (Германия, Франция ва Англия) феодал гуфта дорандаи заминро мегуфтанд, ки ба хизматчиён, хусусан ҳарбиён тӯхфа мешуд ва он меросӣ аз насл ба насл мегузашт.

Мардуми тоҷик - ориёӣҳо дар ибтидои асрҳои миёна деҳқон гуфта табақаи заминдорон, давлатмандони бузургро меномиданд. Деҳқонон дорандаи замини зиёд, деҳаҳо, рамаи чорпоён ва обу қонҳо буданд. Деҳаҳо бо одамонаш дар ихтиёри деҳқон буданд ва ба манфиати он қор мекарданд. Яъне деҳқони ибтидои асрҳои миёна мафҳуми пурраи вожаи феодалӣ урупоиро ифода мекунад. Калимаи деҳқон ба маънои ашроф, ориёнаҷод, шоҳзода, тоҷик низ истифода шудааст. Масалан, устод Фирдавӣ мегӯяд:

Зи гуфтори деҳқон кунун дoston,
Билайвандам аз гуфтаи бoston.

Дар ин мисраъҳо деҳқон ба маънои этникӣ - халқ, миллат ва тоҷик омадааст. Яъне дoston аз таърихи шоҳон дар назар дошта шудааст.

Ҳамин гавр, мо ба ҷои вожаи **феодалӣ** урупоӣ калимаи ҳамоханги дар таърихамон буда - **деҳқонро** истифода менамоем. Дар ивази вожаи деҳқони кунунӣ калимаи **кишоварз** истифода мешавад.

Дар таърихи Урупо (дар Рим) сохти гуломдорӣ дар асри V милод бар асари шӯришҳои бисёрасра ва ҳуҷуми қабилҳои гуногун аз шарқи шимол барҳам хӯрд.

2. Дар Тоҷикзамин (Ориёзамин) сохти гуломдорӣ дар натиҷаи сӯет шудани ҳукумати марказӣ ва аз ҷиҳати вай баромадани ҷаҳонӣ ва

муस्ताқил шудани онҳо барҳам хӯрд. Яъне вилоятҳои бузург оҳиста-оҳиста аз итоати ҳукумати марказӣ баромада, худро муस्ताқил зълон карда, сабаби барҳам хӯрдани давлати гуломдорӣи Портҳо-Ашқониён дар Тоҷикзамини Ғарбӣ шуданд. Дар вилоятҳои ҷудошуда гуломон озод буданд, қувваҳои асосии истехсолиро кишоварзони озод ташкил менамуданд. Ҳамин тавр, дар таърихи мо бо роҳи осоишта аз асри III милод сохти гуломдорӣ ба деҳқонӣ иваз шудааст.

Дар Тоҷикзамини Шарқӣ, ки ба он вилоятҳои Фарғона, Ҳафтрӯд, Қошғару (Кашғар) Хутан, Зобулу Кобул, Ҷоч, Истаравшан, Сугд, Бохтар ва Хоразм дохил мешуданд, дар асри II пеш аз милод ба ҷои давлати гуломдорӣи Юнони Бохтар давлати Кушониён барқарор гардид. Кушониён аз кӯчиёни озоди сахронавард иборат буданд ва ба сохти гуломдорӣ хеле кам ошно буданд. Замин дар дасти кишоварзони озод буд ва дар дохили давлати Кушониён сохтори кишоварзони озод оҳиста-оҳиста аз унсурҳои гуломдорӣи классикӣ дур шуда, ба ҷомеаи деҳқонӣ-феодалӣ мегузарад.

Ҳамин тавр, дар асри III милод сохти гуломдорӣ, дар натиҷаи инкишофи қувваҳои истехсолий ва номутобик шудани сохти иҷтимоӣ, ба деҳқонӣ иваз мешавад. Ин яке аз хусусиятҳои таърихи халқҳои Шарқ, аз ҷумла тоҷикон, мебошад.

Бояд тазаққур дод, ки бештари халқҳои ҷаҳон сохти ҷомеаи гуломдориро аз сар нагузаронидаанд. Онҳо бевосита аз ҷомеаи ибтидоӣ ба ҷомеаи синфӣ - деҳқонӣ-феодалӣ гузаштаанд.

Сохтори ҷамъияти гуломдориро танҳо халқҳои қадимтарини ҷаҳон: мисриёни қадим, бобулиён, юнониён, румиён, тоҷикон-эронӣ ва арманҳо аз сар гузаронида, дар тамаддуни башарӣ хиссагузори кардаанд.

Бисёр халқҳои Африка (сиёҳпӯстон) ва Австралиён аз сохти ҷомеаи ибтидоӣ ба замони мо омадаанд. Инак, халқи тоҷик дар Осиёи Марказӣ ягона халқест, ки сохторҳои иҷтимоии ҷомеаи ибтидоӣ, гуломдорӣ ва деҳқониро (феодалӣ) аз сар гузаронида, ба тамаддун ва фарҳақи Осиёи Марказӣ ва ҷаҳон хиссагузори кардааст.

Яке аз хусусиятҳои ҷомеаи деҳқонӣ он аст, ки намудҳои гуногуни заминдорӣ пайдо мешаванд. Деҳқон оҳиста-оҳиста соҳиби заминҳо ва деҳаҳо шуда, мардум ба ӯ ба сифати муздур қор мекарданд.

Аз вижагиҳои таърихӣи халқҳои ориёнаҷод яке он аст, ки дар ин давра ба ивази номи ориёӣ этноними тоҷик пайдо мешавад. Ҳамаи халқҳои форсиабон тоҷик ном доранд.

Дар натиҷаи истилои араб тоҷикон истиқлолияти худро аз даст медиханд. Тамоми Тоҷикзамин ба дасти тозиён гирифтӣ мегардад. Ба ҷои дини аҷдодии мо - Маздаёсо Исломи ҷорӣ мешавад. Ба забони тоҷикӣ-форсӣ ба воситаи дини ислом вожаҳои арабӣ ворид мешаванд.

Шогирдони синфи 6 ба омӯхтани таърихи асрҳои III-VIII милодии халқу ватани худ шуруъ менамоянд. Дар ин давра дар Тоҷикзамини Фарбӣ империяи бузурги дудмони Сосониён аз асри III ҳукм ронда, дар таърихи халқу ватани мо нақши муҳими сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ доштааст. Масалан, дар замони Сосониён китоби муқаддаси Авесто, ки дар замони Искандари Мақдунӣ сӯзонида шуда буд, дар асоси дафтарҳои боқимонда ва аз даҳони мубадон китобат мешавад.

Сосониён худро ворисони империяи бузурги Хахоманишиҳо меҳисобиданд ва барои ободонӣ ва рушди таъриху фарҳанг корҳои зиёде анҷом медоданд. Онҳо аз худ осори зиёди ҳаттӣ, меъморӣ ва моддӣ мерос гузоштанд, ки мо дар асоси омӯхтани онҳо таърихи замони Сосониёнро барқарор менамоем. Замони Сосониён замони шукуфони илму фарҳанг ва тамаддуни миллии мо буд.

Дар қисмати Тоҷикзамини Шарқӣ ба ҷои давлати бузурги Кушониён дудмони Хайтолиён сари қудрат меояд. Сохти давлатдории тоҷикони шарқӣ - Кушониён ва баъдтар Хайтолиён нисбат ба Сосониён соддатар буд. Ҳам Кушониён ва ҳам Хайтолиён аз кӯчиёни туронӣ буданд ва аз ҷиҳати фарҳангу тамаддун нисбат ба Сосониён як дараҷа паст меистоданд. Аммо дудмонҳои кушонӣ ва хайтолиӣ сарзаминҳои Суғд, Бохтар, Хоразм, Фарғона ва ғайраро ба тасарруф дароварда буданд, ки аз қадимулайём марказҳои фарҳангии ориёнажодон ба ҳисоб мерафтанд. Суғд, Хоразм, Бохтар ҳату алифбои худро доштанд, ки аз ҳату алифбои паҳлавӣ-сосонӣ андак фарқ мекард.

Аммо дину ойин, фарҳанг, сохтори давлативу иҷтимоии ҳамаи тоҷикон аз Халиҷи Форс то марзи Чин қариб як хел буд. Авесто барои ҳамаи тоҷикон китоби муқаддаси мазҳабӣ ҳисоб мешуд.

Дар таърихи халқи тоҷики замони Шӯравӣ дар бораи хоразмиён, суғдиҳо ва бохтариҳо чунин маълумот овардаанд, ки гуё ҳар кадоми онҳо халқи алоҳида буд, аммо ин тавр нест. Вожаҳои Хоразм, Суғд ва Бохтар номҳои ҷуғрофӣ мебошанд ва этноним шуда наметавонанд. Номи этникии ҳамаи халқҳои зикршуда, дар гузашта **ориё** ва минбаъд **тоҷик** аст.

БАХШИ 1

Боби I

ТОЧИКЗАМИНИ ҒАРБӢ (ЭРОНИ ҒАРБӢ) ДАР ЗАМОНИ СОСОНИЁН

§ 1. ТАШКИЛИ ДАВЛАТИ СОСОНИЁН

Асосгузори давлати бузурги Сосониён аз вилояти Поре буда, ке аз дудмонҳои қадим ба ҳисоб мерафтанд. Маркази Порт шаҳри Истахр буд ва Сосон мубади мубадон дар ибодатҳои Нохид буд.

Поре яке аз вилоятҳои бузурги ориёнишин ба шумор мерафт ва ҷи тавре ки дар таърихи синфи 5-ум ҳондел, дудмони Ҳахоманишиҳо низ аз ин вилоят буд. Дар замони истилои Искандари Мақдунӣ ин сарзамин ҳароб шуд, аммо дар давраи ҳукмронии Селевкиҳо Поре нисбатан мустақилияти сиёсӣ ба даст оварда, сарварони он аз дудмони Барзангиён худро шох эълон карданд. Дар давраи ҳукмронии Ашкониён вилояти Поре ба онҳо итоат мекард, аммо шохони он аз номи худ сиккаҳо мебароварданд, ки мувофиқи анъанаи ориёӣ дар болои онҳо мичмари оташ ва яке аз эзидҳои авестой бо симои Ахура Мазда сабт шуда буд.

Дар аввали асри III милод Бобак писари Сосон ба духтари шох Говзачеҳр хонадор шуда, подшоҳро кушта, тахтро соҳиб мешавад. Вай аз султшавии дарбори шохони ашконӣ истифода намуда, ба вилояти Кирмон ҳуҷум оварда онро мутеи худ сохт ва Ардашерро он ҷо ҳоким кард. Баъд ба Хузистон, Уммон, Исфаҳон лашкар кашид ва онҳоро низ ба давлати худ ҳамроҳ намуд. Соли 222 баъди марги Бобак писараш Ардашер ба курсии шохӣ менишинад. Ардашер аз султшавии ҳукумати Ашкониён истифода бурда, соли 223 бо кӯмаки баъзе сарварони вилоятҳои атроф, ки аз сиёсати Ашкониён норизо буданд, ба муқобили шоханшоҳ Артабони V лашкар мекашад ва дар ҷанги шаҳри Ҳурмузгон бар Ашкониён ғолиб меояд ва Артабони V-ро мекушад. Ҳамин тавр, ҳукмронии зиёда аз 400-солаи Ашкониён ба поён мерасад ва давлатдории Сосониён шурӯъ мешавад. Соли 227 Ардашерро шоханшоҳ эълон мекунанд ва ӯ то соли 241 ҳукм меронад. (Расми 1).

Сабабҳои ғалабаи Ардашер бар Артабони V. Яке аз сабабҳои ба осонӣ ғолиб омадани лашкари Ардашер бар Артабони V он буд, ки дар солҳои охири ҳукмронии ин дудмон ҳокимияти марказӣ хеле сул-

Расми 1. Оромгохи Ардашери I.

шуда буд. Мамлакат ба 240 хушатрхо тақсим шуда, аксари онҳо ба ҳукумати марказӣ итоат надоштанд ва андоз намесупориданд. Артабони V кӯшиши зиёд намуд, ки мамлакатро муттаҳид намояд, аммо барои ин корро амалӣ сохтан мебоист бо бисёр хушатрхо ҷангад, лекин қувваи лозима надошт ва вақт ҳам кам монда буд.

Ардашер, ки душмани деринаи Ашкониён буд, дар муддати кӯтоҳ тавонист қувваҳои зидди ӯро ҷамъ намояд ва империяи онҳоро аз байн барад. Ардашер дар ду соли баъди марги Артабони V тамоми тоҷикзамини Ғарбро ба тасарруф даровард, ба ғайр аз Арманистон ва Гурҷистон, ки муваққатан мустақил монданд. Ардашер пас аз соли 234 ба муқобили Рум лашкар кашид ва Нисибину Ҳарронро гирифт. Румҳо бо сарварии императори худ Александр Север ҳучуми ӯро боз доштанд. Ардашер ба Арманистон омада бо шӯхи он

Хусрав чангид ва ин кишварро ба мамлакати худ ҳамроҳ намуд. Баъд барои дар мардум ҳиссиёти ватанхоҳиро ба вуҷуд овардан ба гирд овардани Авесто, обод намудани оташкадаҳои ҳомӯшшуда пардохт, муғонро навозиш кард. Мазҳаби зардуштиро дини расмӣи давлати худ эълон намуд. Мубади мубадлоро ба яке аз вазифаҳои баландтарини давлатӣ таъдил дод. Тарафдорони ашкониёро кушт ва хонаводаи онҳоро нобуд сохт. Бисёр мардум, аз ҷумла шохзодагонӣ ашконӣ, таъқиб диданд ва ба Тоҷикзамини Шарқӣ фирор намуданд.

Дар муддати кӯтоҳ Ардашер сарҳади давлати худро то Ҳироту Марв расонид ва шаҳри Тайсафунро бо номи Бехарташир маркази давлати худ эълон кард.

Ардашер меҳост дар шарқ бо Ҳинду Чин ва дар ғарб бо Миср, Баҳри Миёназамин ва Осиёи Сағир Урупо роҳҳои савдо дошта бошад, Аммо ба ин амал дар ғарб Рум ва дар шарқ Кушон ҳалал мерасониданд.

Ардашер бо Рум шартномаи дӯстӣ баста, ба муқобили Кушон лашкар кашида вилоятҳои Зобуду Кобулро ба даст оварда, ба Ҳиндустон ва Чин равоҷоти савдо барқарор менамояд.

Сосониён худро ворисони давлати Ҳахоманишиён меҳисобиданд ва меҳостанд ба монанди онҳо бузургу тавоно бошанд. Бинобар ин ба императори Рум мактуб навишта, аз ӯ озод намудани сарзаминҳои Осиёи Хурд ва Наздикро дархост намуданд. Императори Рум фиристодаҳои Ардашерро ҳаёс карда, ба муқобили давлати Сосониён лашкар мекашад. Ардашер ҳамлаи румиёро ғардонда, Арманистон ва Сурияро ба ҳоки худ ҳамроҳ намуд ва худро шоханшоҳи Эрон ва ғайри Эрон эълон кард.

Ислоҳоти Ардашер. Ардашер барои мустаҳкам намудани давлат як қатор чораҳо андешид:

1. Ба тартиб даровардани дараҷаи мансабдорӣ дар мамлакат ва дарбор.
2. Ба хирбади хирбадон Тансар фармуд, ки Авесторо гирд оварда, китобат намояд.
3. Дини расмӣи давлати Сосониён ва мардуми Эронро **Маздаясно** эълон намуд ва Зардуштро пайгамбари он.
4. Тақсими аҳоли ба табақот ва дараҷабандии кормандони идорот.
5. Ташкил ва таъмини амнияти мамлакат.
6. Аз нав зинда намудани шӯҳрати Дориюши аввал.
7. Пешгирӣ намудани корҳои ғайриахлоқӣ.
8. Манъ намудани чазои дастбурӣ.
9. Ислоҳоти пулӣ гузаронд. (Расми 2).

Расми 2. Сиккаҳои Ардашери I.

САВОЛҲО:

1. Ардашери Бобакон аз кадом дудмон буд ва давлати Сосониёнро чӣ гуна ташкил намуд?
2. Сабабҳои ғалабаи осони ӯ бар Артабони V дар чӣ буд?
3. Аҳамияти ислоҳоти Ардашерро чӣ тавр мефаҳмед?

§ 2. СИЁСАТИ БЕРУНИИ ПОДШОҲОНИ СОСОНИ ДАР АСРҲОИ III-IV (ҶАНГҲО БО РУМИЁН)

Ҷангҳои якум ва дуюми Шопури I бо румиён. Марзҳои шарқии Давлати Сосониён дар ин давра ором буданд. Аммо дар Ғарб румиён Осиёи Сағир, Кафқоз, Сурия, Миср ва бахши зиёди Байнанахрайнро дар даст доштанд, ки дар замони то ҳучуми Искандари Мақдунӣ дар ихтиёри давлати Ҳахоманишиҳо буд. Барои ҳамин ҷангу ҷидолҳои дар замони Ашкониён вучуддошта дар давраи Сосониён ҳам давом карданд. Ин ҷангҳо ҳеҷ тарафро ғолиби мутлақ насохтанд. Гоҳо румиҳо ва гоҳо Сосониён дастболо мешуданд. Дар ҳукмронии Ардашер ҷанг бо румиҳо ғолибро муайян намекард бинобар ин вақте ки Шопури I соли 241 ба тахт нишаст, дар дарбори румиён нооромии пайдо шуда буданд. Шопур аз ин вазъият истифода бурда, ба забти мулкҳои Рум пардохт, аммо ба натиҷаи дилхоҳ ноил наомад. Румиҳо Гордиенро император интихоб намуда сиёҳи Шопурро шикаст дода, таъқибкунон ба пойтахти Сосониён - шаҳри Тайсафун расиданд. Лекин дар вақти муҳосира дар байни лашкариёни Рум низоъ бархост ва Гордиенро куштанд. Ба ҷои ӯ Филипп император

Расми 3. Дар ин расм галабаи Шопур бар императори Рум Валериян акс шудааст. Катибаи накши Рустам.

шуд, ки бо Шопур сулҳ баста. Арманистон ва Байнаннахрайнро ба Эрон баргардонд.

Шопур соли 258 боз бо румиён ҷанг оғоз намуд, ки то соли 260 давом ёфт. Дар ин муддат лашкари Шопур маркази Сурия - шаҳри Антиохро хароб карда, дар назди Эдесс ба сипоҳи румиҳо зарбаи сахт зад. Император Валериянро бо қисми зиёди лашкариён асир гирифт. Шопур аз Осиёи Сағир ва дигар шаҳрҳои харобкардааш асирони зиёдро барои сохтмонҳои мамлақати худ овард. (Расми 3).

Ҳамроҳи асирон меъмрон, бинокорон, хунармандон ва донишмандони зиёде аз Рум оварда шуданд. Ӯ дар рӯди Корун сарбанде сохт, ки бо номи «Банди Қайсар» машҳур шуд.

Дар вилояти Хузистон бинои Гунди Шопурро сохт, ки он чун маркази илмӣ пеш аз исломӣ маъруф гардид. Шопур нисбат ба асирон ва вилоятҳои аз дасти румиҳо гирифтаи худ бераҳмона рафтор мекард. Ӯ бештари мардуми бегуноҳро мекушт ва маҳалҳоро хароб менамуд. Аз ин сабаб ӯ нисбат ба худ кинаю адовати румиён ва дигаронро зиёд кард.

Масалан, дар вақти забткориҳои Шопур дар Осиёи Сағир ва Наздик шоҳи Палмир барои ӯ тӯхфаҳои зиёд фиристод ва аз вай илтиҷо намуд, ки мамлақати Палмирро хароб накунад. Шопур

тӯҳфаҳоро ба об партофт ва сафиронро ба қатл расонд. Ин буд, ки шоҳи Палмир дар биёбон, дар роҳи лашкари Шопур камин гирифт ва вақте ки лашкари ташнаю хаста наздик омад, ногаҳон ба он хучум оварда, зарбаи халокатовар зад ва бисёр ганимати онҳоро аз худ кард. Аз ин шикасти Шопур румиён шердил шуда, ба хучуми қатъӣ гузаштанд. Онҳо дар замони ҳукмронии Хурмузи I, Бахроми I, Бахроми II ва Нарсей борҳо ба сарзамини Порс ворид шуда, ҳаробиҳои зиёд оварданд. Дар замони ҳукмронии Нарсей (293-302) румиён порсҳоро маҷбур сохтанд, ки ба шартномаи вазнини пешниҳод намудан онҳо розӣ шаванд.

Мувофиқи ин шартнома, ки соли 298 бо номи сулҳи Нисибин маълум аст, Сосониён бояд аз Арманистон, шимолии Байнаннаҳрайн ва боз панҷ вилояти дигари худ даст мекашиданд. Ин вилоятҳо ба гасарруфи Рум даромаданд. Шопури II баъди 40 соли сулҳномаи Нисибин соли 338 ҷангро бо Рум шурӯъ намуд. Дар ин ҷанг гоҳ ин тараф гоҳ он тараф ғолиб меомад. Соли 368 императори Рум - Юлиан бо лашкари зиёд ба худуди Порс даромада, қисмати Байнаннаҳрайнро гирифта, ба шаҳри Селевк наздик мешавад, аммо аз захми вазнин вафот мекунад. Императори нав Юлиан ба Шопури II сулҳ мебандад, ки мувофиқи он ҳамаи мулкҳои мувофиқи сулҳномаи Нисибин аз дастрафта боз ба Сосониён баргардонда шуданд.

Баъди сари Шопури II мубориза дар байни амалдорон барои ба шоҳ таъсир расонидан шурӯъ мешавад ва дар як муддати кӯтоҳ се шоханшоҳ аз сӯикасдҳо кушта мешаванд.

Соли 387 ба порсҳо муяссар гардид, ки бо Рум шартномаи манфиатнок имзо намоянд, ки мувофиқи он Арманистони Ғарбӣ ва Гурҷистони Ғарбӣ ба Рум, Арманистони Шарқӣ ва Албанияву Қафқоз ба давлати Сосониён мегузаранд. Дар ибтидо дар ин ноҳияҳо ҳокимони маҳаллӣ сарварӣ менамуданд, аммо онҳо оҳиста-оҳиста ба шохзодагони Порс иваз карда шуда, ба ноҳияҳои Порс табдил меёбанд.

Шопури II (310-379) яке аз бузургтарин шоханшоҳони дудмони Сосониён буд. Дар замони ӯ Порс яке аз пуриктидортарин давлатҳои ҷаҳон ба ҳисоб мерафт. ӯ 7 сол дар марзҳои шарқӣ бо хиёниёну қушонӣ ҷангида Кобулу Зобул, водии Синдро гирифт ва марзи шарқиро то рӯди Ому расонид. Румиҳо дигар ба марзҳои шимолӣ ва ғарбӣ таҳдид намекарданд. Футуҳоти ин шоханшоҳ дар нақши Токи Бӯстон - дар кӯҳи қанда шудаанд. Баъди Шопури Кабир шохони ба тахт нишаста аз ӯҳдаи муҳофизати марзу буми Порс набаромаданд ва аз ин сӯстии онҳо Рум истифода бурда, Арманистонро аз Порс ҷудо сохт. (Расми 4).

Расми 4. Шопури II ва писараш аз катибаи накши Рачаб.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО:

1. Шопури аввал аз насли модарӣ ба кадом дудмони шоҳони тоҷик хешовандӣ дошт?
2. Дар бораи ҷангҳои Шопури I бо румиён нақл намоед.
3. Шопур кадом императори румиёноро асир гирифт?
4. Шопури аввал аз қувваи асирон чӣ тавр истифода мекард?

§ 3. СИЁСАТИ БЕРУНИИ СОСОНИЁН ДАР АСРИ V

Шоҳаншоҳ Яздигурди I (399-420) кӯшиши зиёд намуд, ки бо румиён бо сулҳу салоҳ ба сар барад. Мувофиқи маслиҳати дучониба Яздигурди I бо кайсари Рум сиёсати ба масеҳиён мадад расондан ва дар корҳои динии онҳо даҳлат накарданро пеш гирифта, амнияти берунии мамлакатро таъмин сохт. Мубадони зардуштӣ барои ин сиёсат Яздигурдро ба хиёнат ва насронипарастӣ гунаҳгор намуда, дар яке аз сӯикасдҳо ӯро куштанд. Аммо бо вучуди норозигии мубадон муносибати сулҳхоҳонаи Руму Порс тамоми асри V давом кард.

Лекин дар ин давра таҳдиди қабилаҳои кӯчӣ ба Рум ва Порс афзуд. Ҳар ду давлат бо маслиҳат хуччатҳои сахронавардонро рад менамуданд. Дар ин вақт дудмони Кушонии Бузургро Кидориҳо ва баъдтар Хайтолииён иваз намуда, ба сарзаминҳои шарқии Порс

тахдид менамуданд, Кидориён ва Ҳайтолиён хешовандони наздики забонӣ ва нажодии Кушониён буданд. Дар асри IV аввал хонадони Кидориҳо ва баъд Ҳайтолиён ба сари қудрат омада, империяи бузурги худро ташкил намуданд, ки ба он Бохтару Кобул то Синду Ҳинд, Хоразму Сугд, Фарғона, Қошғару Хутан ворид мешуданд. Онҳо ба Марву Хирот ҳучум намуда, харобихо меоварданд. Дар замони ҳукмронии Бахроми Гӯр (421-438) марзҳои шарқии империя аз онҳо хуб муҳофизат мешуданд. Баҳром ба муқобили Руми Фарбӣ бародараш Носирро фиристод ва ӯ бисёр шаҳрхоро гирифт ва хироч бар онҳо ниҳод.

Дар замони Бахроми Гӯр давлати Сосониён хеле пурзӯр шуда буд. Ба империяи Сосониён Рум, Ҳинд ва Ҳайтолиён хироч меоданд. Дар баъзе вилоятҳои Кушониён сиккаҳои Кушону Сосониён бароварда мешуданд.

Подшоҳии Яздигурди II. Ӯ баъди падар соли 438 ба тахт нишаст ва ҳост, ки дини масеҳиро дар Арманистон бо мазҳаби зардуштӣ иваз намояд, то ки он аз Порс ҷудо нашавад. Сарварон дар Арманистон аз порсиён таъин мешуданд ва ба қорҳои динии онҳо мубадон лаҳолат мекарданд. Ин сиёсати Яздигурди II сабаби шӯриши арманиҳо бо сарвари Вардона Мадиканӣ гардид. Яздигурд, ки дар ҷанги Ҳайтолиён буд, бо шитоб ба Арманистон омад ва дар Оварайр ҷанги хунин байни сипоҳи Яздигурд ва Вардона дар гирифт. Дар натиҷаи он сарвари сипоҳи арманиён - Вардона кушта шуд, раиси рӯхониён бо 10 нафар сарварон асир шуданд ва оромӣ дар Арманистон барқарор ёфт ва оташкадаҳо боз фурузон шуданд.

Дар замони Яздигурд дар Байнаннаҳрайн низ оташкадаҳо сохта шуда, дини зардуштӣ вусъат меёфт ва масеҳиён диёнати Маздаясноро мепазируфтанд. Императори Рум аҳд намуд, ки дар марзи Порс истехкомҳо насозад ва хироч диҳад. Яздигурд соли 457 даргузашт ва ба ҷои ӯ Хурмузи III подшоҳ шуд. Аммо бародараш пешӣ Ҳайтолиён омад ва бо ёрии онҳо соли 459 тахтро соҳиб гардид.

Дар замони подшоҳии Фирӯз - писари Яздигурд хушксолиҳои пайдарпай 7 сол Порсро фаро гирифтанд, вале вай мамлакатро бо ғаллаи харида таъмин намуд ва талафоти ҷонӣ наод.

САВОЛҲО:

1. Сиёсати Яздигурди аввал нисбат ба румиён чӣ тавр буд?
2. Дар бораи ҷанги Бахроми Гӯр ва Ҳайтолиён нақл кунед.
3. Барои чӣ ӯро Гӯр лақаб додаанд?
4. Подшоҳ Фирӯз барои пешгирӣ аз харобии мамлакат чӣ чораҳо андешид?

§ 4. ҲАРАКАТИ МАЗДАКИЁН

Кубод писари Фирӯз аз соли 488 то соли 531 шоханшоҳи Порс буд. Дар асри V суръати деҳқонӣ шудани ҷомеа хеле меафзояд, бештари кишоварзон побанди заминдорони калон мешаванд. Андозҳои вазнин ва зиндагии гадоёнаи деҳотиёни безамину камзамин норозигии мардумро зиёд менамояд ва онҳо ба шӯриш бармехезанд, ки сарвараш Маздак буд.

Ҳаракати Маздак ҳаман сарзаминҳои Порсро аз соли 491 то 529 фаро мегирад. Маздак мубад буда, дар солҳои хушксолӣ тарафдори одамони гурӯсна ва беҳонаю дар мешавад ва ба давлатмандон муқобил мебарояд ва дар ғорату қуштори мардуми ғани иштирок менамояд.

Маздак мегуфт, ки давлатмандон аз ҳисоби дигарон бой шудаанд, бинобар ин онҳо бояд ҳақи мардумро гардонида диҳанд. Ақидаи баробарии одамон ва умумӣ будани молу мулк ва занҳо аз дунёи қадим, аз ҷомеаи ибтидоӣ гирифта шуда буд. Чунин умумият дар ҳаман мардумони ҷаҳон дар ҷомеаи ибтидоӣ вучуд дошт.

Ҳаракати Маздак дар замони подшоҳии Кубод сар шуда буд. Кубод Маздакро мубади мубадон ва ҷонишини худ таъин намуд ва дар тӯли 4 сол ба ақидан ӯ пайравӣ кард. Мардуми камбағал хонаю дар ва заминҳои давлатдоронро қашида мегиританд ва қасонро, ки муқобилият нишон медоданд, мекуштанд. Тахмин карда мешавад, ки Кубод ба тарафи Маздак барои он гузашта буд, ки ба воситаи қувваи шӯришгарон давлатмандони сарқашӣ замони худро кам намояд.

Соли 496 давлатмандони дарбор ва ҳарбиён сӯикасд ташкил намуда, Кубодро ба ҳабсхона андохтанд ва ба ҷои ӯ бародараш - Ҷомоспро таъин намуданд.

Кубод аз ҳабсхона ғурехта ба назди шоҳи Ҳайтолиён - Ахушнавоз меравад ва аз ӯ ёрӣ металабад. Ахушнавоз ба Кубод лашкар медиҳад ва Кубод соли 498-499 боз соҳиби тахту тоҷ мегардад. Кубод бо сарварони лашкар ва дарбору мамлакат ошғӣ намуда, ба муқобили маздакиён муборизаро сар менамояд. Аслан муборизаи зидди маздакиёнро писари шоҳ - Хусрав сарварӣ менамуд. Ӯ ҳаман сарварони ҳаракати Маздакро дар Тайсафун бо фиреб ҷамъ намуда онҳоро ба қатл расонид. Худи Маздак низ қатл карда шуд. Қисми зиёди маздакиён ба Варорӯду Хуросон ғурехтанд ва ин ҷо ғурӯҳҳои худро ташкил намуданд.

Подшоҳии Хусрави I - Анушервон (531-579). Баъди вафоти Кубод писари ӯ аз зани Нишопуриаш - Хусрави I, ки бо номи Анушервон Одил машҳур аст, ба тахти шоханшоҳӣ менишинад. Ҳаракати маздакиён қувваҳои марказгурези динӣ, ҳарбӣ ва деҳқониро суст намуд. Анушервон якҷанд ислоҳоти муҳими давлатӣ гузаронид, ки

мамлакатро мустаҳкам намуданд. Дар навбати аввал, маздакиёнро ба ҷазоҳои сахт гирифтанд намуд ва мулкоро аз онҳо осуда сохт.

Сохтори хирочро дигар намуд. Мувофиқи ин ислоҳот хироч аз ҳар замин мувофиқи ҳосилнокӣ он аз даҳяк то сеяки ҳосилро ташкил менамуд. Мувофиқи ҳосилнокӣ аз дарахтони мева, зайтун ва ангур низ боҷ мелоданд. Хирочи сарона аз мардони 20 то 50-сола гирифта мешуд.

Хусрави I ба хонаводаҳои кӯхнаи давлатманд, ки дар натиҷаи исёни Маздак хароб шуда буданд, ёрӣ расонид. Мамлакатро ба чор бахш: Шимол, Ҷануб, Шарқу Ғарб тақсим намуд ва сарварони онҳо бо тартиб ҷойҳои муайянро мегирифтанд. Баъди шох дар идораи мамлакат вазир ҷои дуҷумро мегирифт.

Сиёсати беруна дар асри VI. Ханӯз соли 502 Қубод ба муқобили румиён ҷанг шурӯъ намуда, баъзе ҷойҳоро гирифта буд, аммо ин муваффақияти муваққатӣ буд ва Хусрави I ҷангро идома дод ва меҳост ба баҳрҳои Миёназамин ва Охшиён-Сиёҳ роҳ кушояд. Соли 540 лашкари ӯ дар Сурия Антиохро сӯзонид, аҳолиашро асир гирифт. Дар назди Тайсафун шаҳре бо номи Антиохи Хусрав обод намуд ва қисме аз асиронро дар он муқимӣ кард. Ҷангҳо барои Арманистон ва Гурҷистон самарабахш набуданд. Аммо Хусрав вилояти Яманро гирифта, соли 570 ба баҳри Миёназамин ва уқёнуси Ҳинд роҳ кушод.

Ҳучумҳои туркон дар солҳои 60-70-уми асри VI давлати бузурги Ҳайтолиёнро пора сохтанд. Сосониён дар торумор сохтани давлати Ҳайтолиён ба туркон кӯмак намуда, сарҳади шарқии худро то рӯди Ому оварданд.

Солҳои 588-590 туркон ба сарзамини Сосониён ҳучум оварданд. Ба ривояти муаррих Табарӣ ҳокони турк бо 300 ҳазор сарбоз, 200 фили ҷангӣ ва 300 шери одамхӯр омада Балхро гирифта буд. Хурмуз Баҳроми Чӯбинаро бо 12 ҳазор саворагони дорои таҷрибаи ҷангӣ ба муқобили ҳокон Шоба мефиристад. Ин 12 ҳазор сарбози якҷаҷинро ҳуди Баҳром интиҳоб карда буд. Баҳроми Чӯбина бо роҳи Хуросон ба Ҳирот ва аз он ҷо ба Балх наздик мешавад.

Ҳокон бо 260 ҳазор лашкар ба ҳучум даромад, дар сафи пеш филон ва шерон буданд. Баҳром фармон дод, ки ҷашмони филонро тирборон намояд ва шерон низ аз борони тир захмин шуданд. Пас Баҳром фармон дод, ки бо оташ онҳоро ба сӯи лашкар Ҳокон гурезон намояд.

Филон ва шерони захмин бо лашкари туркон даромехтанд ва зиёда аз 30 ҳазорро куштанд ва лашкариён рӯй ба гурез ниҳоданд. Баҳроми Чӯбина аз ин вазъият истифода намуда ба туркон ҳамла оварда одами бисёр куштанд. Ҳокон кушта ва ҳазинаи он ғанимати Баҳром шуд. Бисёр туркон гурехтанд ва қисми зиёд асир афтоданд.

Баҳром ганимати зиёд ба даст овард, ки як бахшро ба шох Хурмуз, бахше ба лашкар ва бахше ба худ гирифт. Туркон ба Туркистон рафтанд ва дуҷумбора ҳучум оварданд ва боз шикаст хӯрданд. Обруи Баҳром хеле баланд шуда буд ва ӯ Балхро мақоми худ интиҳоб кард. Аммо баъди аз Хусрави Парвиз шикаст хӯрдан ба назди ҳокон рафт ва он ҷо вафот намуд.

САВОЛҲО:

1. Маздак кӣ буд ва чӣ меҳост?
2. Маздакиён кадом тартиботро ҷорӣ намудан меҳостанд?
3. Моҳияти иҷтимоии ҳаракати Маздак аз чӣ иборат буд?
4. Анушервон барои мустақкам намудани давлати худ чӣ чорабиниҳо гузаронид? Чаро ӯро одил номидаанд?

Боби II

ТОҶИКЗАМИНИ ҒАРБӢ ДАР ЗАМОНИ ОХИРИН ПОДШОҲОНИ СОСОНӢ

§ 5. ХУСРАВИ II МАЪРУФ БА ХУСРАВИ ПАРВИЗ

Хусрави Парвиз охирин шоҳи пуриктидори дудмони Сосониён буд. Вақте ки ӯ ба тахт нишаст, ба Бахроми Чубина нома навишта мансаби баландтаринро ба ӯ ваъда кард, аммо муросо нашуд ва кор ба ҷанг расид. Хусрав аз Бахроми Чубина шикаст хӯрд ва ба Рум гурехт. Баҳром ба дарбор омада, тахтро соҳиб шуд. Хусрав аз румиён ёрӣ талабид ва бо кӯмаки онҳо боз тахтро гирифт.

Соли 602 дар Рум табалдулоти давлатӣ ба амал омад ва хусури Хусрав-Маврикиро куштанд ва ба ҷои вай Фокийро ба императорӣ расонданд. Хусрав бо баҳонаи хуни падарарӯси худро гирифтанд, соли 604 ба Рум лашкар кашид. Сипоҳи Сосониёнро лашкаркашонӣ номӣ Шохин ва Шахрвараз сарварӣ менамуданд. Онҳо галабаи сипоҳи худро бар Румиён бомуваффақият таъмин намуданд. Онҳо Арманистон, Байнаниаҳраини Шимолиро бо Эдесса, Сурияро бо Антиоҳу Димишк, Фаластинро бо Байтулмуқаддас, Миср ва Осиёи Сағирро гирифта, ба маркази Рум таҳдид менамуданд.

Дар натиҷаи ҳуҷумҳои бисёрсола (604-626) зиёда аз 600 миллион дирхам ба хазина даромад. Соли 625 дар хазинаи давлатӣ 1600 млн. дирхам вучуд дошт. Аммо ин пул дар хазина бе муомилот меҳобид. Мамлакат дар натиҷаи ҷангҳои гӯлонӣ ва андозҳои гарон хеле хароб шуда буд.

Баъдан императори Рум бо туркҳои Хазар сулҳ баста, ба муқобили Порс ҷанги шадида сар кард. Дар аввали соли 628 ӯ тамоми Қасқозро аз порсҳо озод намуда, ба Тайсафун наздик шуд. Дарбориён аз сиёсати Хусрави II норизо ба муқобили шох суиқасд ташкил намуда, ӯро сарнагун сохта куштанд ва ба ҷои вай писараш Ширӯяро ба тахт шинонданд. Ширӯя бо румиҳо сулҳ баста, тамоми сарзаминҳои ба дастовардаи падари худро аз даст дод. Ширӯя дар дарбор низ бисёр хешони доғалаби тахтро кушт ва худаш низ баъди ҷанде Ҷавтид.

Тахти Сосониён дар муддати чор сол 10 подшоҳро иваз намуд. Хар яке аз онҳо аз ҷониби гурӯҳе ба сари қудрат меомад ва аз тарафи гурӯҳи муқобиле фуру меафтоданд. Ва ниҳоят, сипаҳбади Хуросон Рустам писари хурди Хусрави II - Яздигурди III-ро ба тахти шохӣ нишонд, ки тамоми давраи подшоҳии ӯ (632-651) бо ҷангҳои зидди арабҳо гузашт. Баъди Хусрави Парвиз дар байни шохони сосонӣ шахси сиёсатмадору болаёқат пайдо нашуд.

Аз футуҳоти пайдарпайи Хусрав бар румиён на танҳо хазинаи шохӣ пур шуд, балки бисёр сарлашқарон, рӯҳониён, аъёну ашроф сарвати зиёд гирд оварданд. Онҳо ханӯз дар замони подшоҳии Парвиз барои ба сари қудрат омадан мубориза мебуданд. Майли марказгурезӣ ва ҳукмронии мустақилона дар байни ҳокимони вилоятҳо хеле афзуд. Парвиз солҳои охири подшоҳияшро танҳо бо айшу ишрат мегузaronд. Он назорате, ки дар замони Анушервон буд, дигар вуҷуд надошт.

Подшоҳии Қубод. Қубод, вақте ки (с. 628-629) ба тахт нишаст, ба Рум сулҳ пешниҳод намуд. Сулҳ аз ҷониби румиҳо Ҷавран пазируфта шуд. зеро ҷанги 27-сола хар ду тарафро бемадор карда буд. Мувофиқи ин шартнома хар ду тараф он чи ки аз Ҷадигар гирифта буданд, боз бармегардониданд. Сосониён салиберо, ки аз Байтулмақдас гирифта буданд ва қимати зиёде дошт, боз ба румиҳо доданд. Баргардонидани ин салибро румиён ҷашн гирифтанд.

Қубод барои афзудани нуфузи худ тартиботе, ки падараш дар дарбор ҷорӣ карда буд, бекор кард, махбусҳои сиёсиро озод сохта ба онҳо меҳрубонӣ намуд. ӯ ҳаман бародарони худро кушт ва худаш низ баъди ду соли ҳукмронӣ аз олам ҷашм пушид.

САВОЛҲО:

1. Замони шуқуфоии давлати Сосониён ба ҳукмронии кадом шоханшоҳон рост меомад?
2. Хусрави Парвиз кадом вилоятҳоро аз румиҳо қасб гирифт?
3. Сабабҳои таназзули давлати Сосониён кадомҳоянд?

§ 6. СОХТОРИ ДАВЛАТӢ ВА ҚОМЕЪАИ СОСОНИЁН

Сосониён дар тӯли зиёда аз 400 соли ҳукмронияшон дар сарзамини худ тамаддуни поябаланде офариданд. Онҳо худро давомдихандаи шохони вилояти Порс доништа, аз корнамоиҳои худ нақшу нигор, ҳайкалу навиштаҷоти зиёде боқӣ монданд, ки барои омӯхтани таърихи фарҳанги онҳо аҳамияти калон доранд. Дар бораи дудмони сосонӣ муаррихони юнонӣ, румӣ, арманӣ ва чинӣ маълумоти нодире додаанд.

Дар боби тамаддуни замони Сосониён сарчашмаҳои хаттии паҳлавӣ ва ковишҳои бостонӣ аҳамияти бузург доранд.

Худуди Давлати Сосониён. Сосониён худро ворисони империяи Ҳахоманишиҳо меҳисобиданд ва кӯшиш менамуданд сарзаминҳоеро, ки гузаштагонашон - Ҳахоманишиҳо доштанд, боз ба даст оранд. Аммо ин ба онҳо муяссар нашуд. Сабаби асосии ҷангҳои тӯлонӣ ба Рум баргардонидани заминҳои замони Ҳахоманишиҳо буд.

Танҳо дар замони Хусрави Парвиз марзҳои ғарбӣ то индозае ба замони Ҳахоманишиҳо расид. Зеро Хусрави Парвиз ҳаман Арманистон, Гурҷистон, Осӣи Хурд ва Мисро гирифт, аммо баъди вафоти вай ин заминҳо боз ба дасти румӣҳо гузаштанд.

Дар Шарқ Куруш ва Дориюшӣ Кабир ҳаммаи вилоятҳои Ориён Шарқӣ, аз ҷумла, Бохтар, Хоразм Сугд, Фарғона ва Синдро ба давлати худ ҳамроҳ карда буданд. Аммо дар замони Сосониён марзи шарқӣ дар шимолу шарқ то Ому омада буд. Аксари вилоятҳои шарқӣ баъди Ҳахоманишиҳо дигар ба давлати Ориён Ғарбӣ дохил нашуданд.

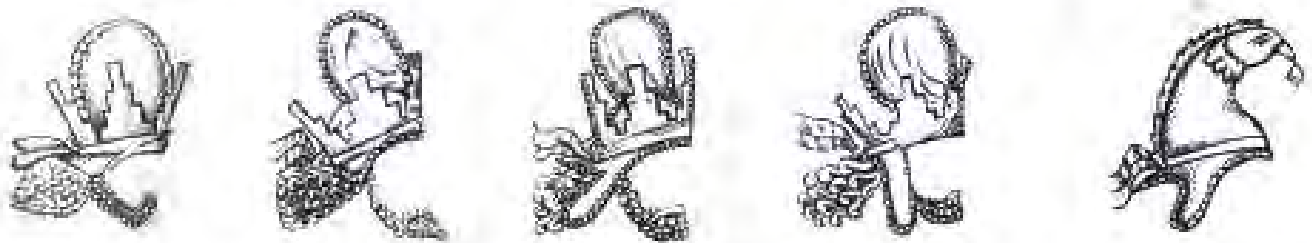
Шоҳаншоҳ. Шоҳи ориёӣҳо худро шоҳи шохон меномид ва даъвои шоҳии тамоми ҷаҳонро дошт. Шоҳони сосонӣ ин анъанани Ҳахоманишиҳоро идома доданд.

Ҳар шоҳ вақте ки ба сари тахт меомад, бо урфияти хос тоҷгузорӣ мекард. Тоҷ аз тилло буд ва бо сангҳои қиматбаҳо, аз кабили ёқут, маворид, зумуррад ороиш меёфт. Тоҷро ҳар шоҳаншоҳ мувофиқи табъи худ тартиб меод. Дар болон сиккаҳои сосонӣ расми шоҳон бо тоҷи онҳо боқӣ мондаанд. Тоҷҳо хеле гуногун ва бохашамат буданд. Шоҳаншоҳ ҳокими мутлақ буд. (Расми 4а).

Дидани шоҳ барои аксарият манъ буд, касе, ки ба дарбор барои сӯхбат ба назди шоҳ меомад, шоҳ паси парда менишаст ва шахси омада дар масофаи муайяне истода сӯхбат мекард. Шахсонеро, ки шоҳ қабул мекард, аз ҷониби дабирон озмуда мешуданд, то ки дар сару либос ва суҳанҳои онҳо нуқсон набошад. Дар толори қабулгоҳ дарбориён вобаста ба вазифа ва мақоми иҷтимоӣ ҷой мегирифтанд.

Шоҳ дар рӯзҳои муайян олиморо қабул мекард ва баҳсу

Расми 4а. Намудҳои тоҷҳои шаҳони сасонӣ.

мунозираҳои илмӣ, динӣ ва ғайра баргузор мешуданд. То замони Анушервон дар ҳузури шох дар сӯхбатҳо танҳо Бузургфармондор (сарвазир) ва мубади мубадон иштирок доштанд. Дар замони Анушервон сарвазир, хонсолор, охурсолор, пуштибон, ошпаз, пешхидмат, дарбон, андарзбон (раиси таширфот) ширкат мекарданд ва мутрибон дар маъракаҳои шохӣ лаҳнҳои муайяно месурӯданд. Русумоти қабули меҳмонон ва ғайра мувофиқ ба рутбаҳо ва мақомҳои иҷтимоӣ чараён мегирифт.

Табақот. Аҳолии ба чаҳор табақа тақсим буд:

1. Отурвон (рӯхониён).
2. Артишдорон (чанговарон).
3. Дабирон (қормандони идораҳои давлатӣ).
4. Аостриюшон ва хутухшон (кишоварзон, хунармандон ва савдогарон).

Ҳар табақа дар навбати худ ба ҷузъҳо тақсим мешуд. Масалан, табақаи чанговаронро иронсипахбад ва раиси дабиронро ирондабирпат, мугонро мубади мубадон, хирбади хирбадон ва ғайра мегуфтанд ва интиҳоб менамуданд.

Озодон - табақаи боло буданд, ки бештар ба он шохон дохил мешуданд ва маъмурияти давлат ба ӯҳдаи онҳо буд. Онҳо ҳуқуқ доштанд, чамъ шуда шохро аз қор сабуқдӯш кунанд ва ба ҷои ӯ дигарро интиҳоб намоянд. Ба ин табақа фармондори бузург (вазири аъзам), мубади мубадон, ирондабирпат, сипахпат, востариюшонпат (вазири молия) дохил мешуданд ва умури давлатро идора мекарданд. Ҳамаи қорҳо дар даст фармондори бузург буданд ва ӯ шахси аздиктарини шох буд ва ӯро аз ҳамаи вазъи сиёсӣ ва ҳориҷӣ ва охили оғох менамуд. Баъдан ин вазифа **вазир** ном мегирад.

Дар рустоҳо мақоми деҳқонон баланд буд. Деҳқон маънои дохзода, сарвар, воломақомро дошт.

Ғайр аз ин, табақаҳои кишоварзон, тоҷирон, хунармандон, қоргарони қироя ва ғуломон буданд. Ин табақаҳо ба давлатмандон,

миёнаҳолон ва бенавоён тақсим мешуданд. Ҳатто дар байни гуломон чанд дараҷа вучуд дошт; ба монанди гуломи асир, гуломи гаравгирифта, гуломи дар натиҷаи қарз пайдо шуда ва ғайра.

Се табақаи аввал аз ҳамаи андозҳо озод буданд. Ба табақаи шоҳаншоҳ, аҳли хонадони вай, сарони давлатҳои Арманистон, Гурҷистон, вилоятҳо, оилаҳои бузург, ки аз онҳо мансабдорон интихоб мешуданд, дохил буданд.

Ду намуи андоз: сарона ва андоз аз замин гирифта мешуд. Андози заминҳои обӣ аз палмӣ фарқ дошт.

Соҳтори идоравӣ. Идора намудани давлат дар замони Хусрави аввал ва Анушервон ба монанди Ҳахоманишиҳо буд, яъне мамлакат ба қисмҳои идоравӣ, маъмурӣ чудо мешуд. (Расми 5).

Вилоятҳои марзиро марзбонон идора мекарданд, онҳо сипоҳи муайян доштанд. Чор марзбон аҳамияти бузург доштанд: марзбонони Арманистон, Хуросон, Хазарон ва Рум. Ин марзбонҳо дорони тахти нуқра буданд. Қасоне, ки аз хонаводаи салтанат буданд, лақаби шоҳӣ доштанд.

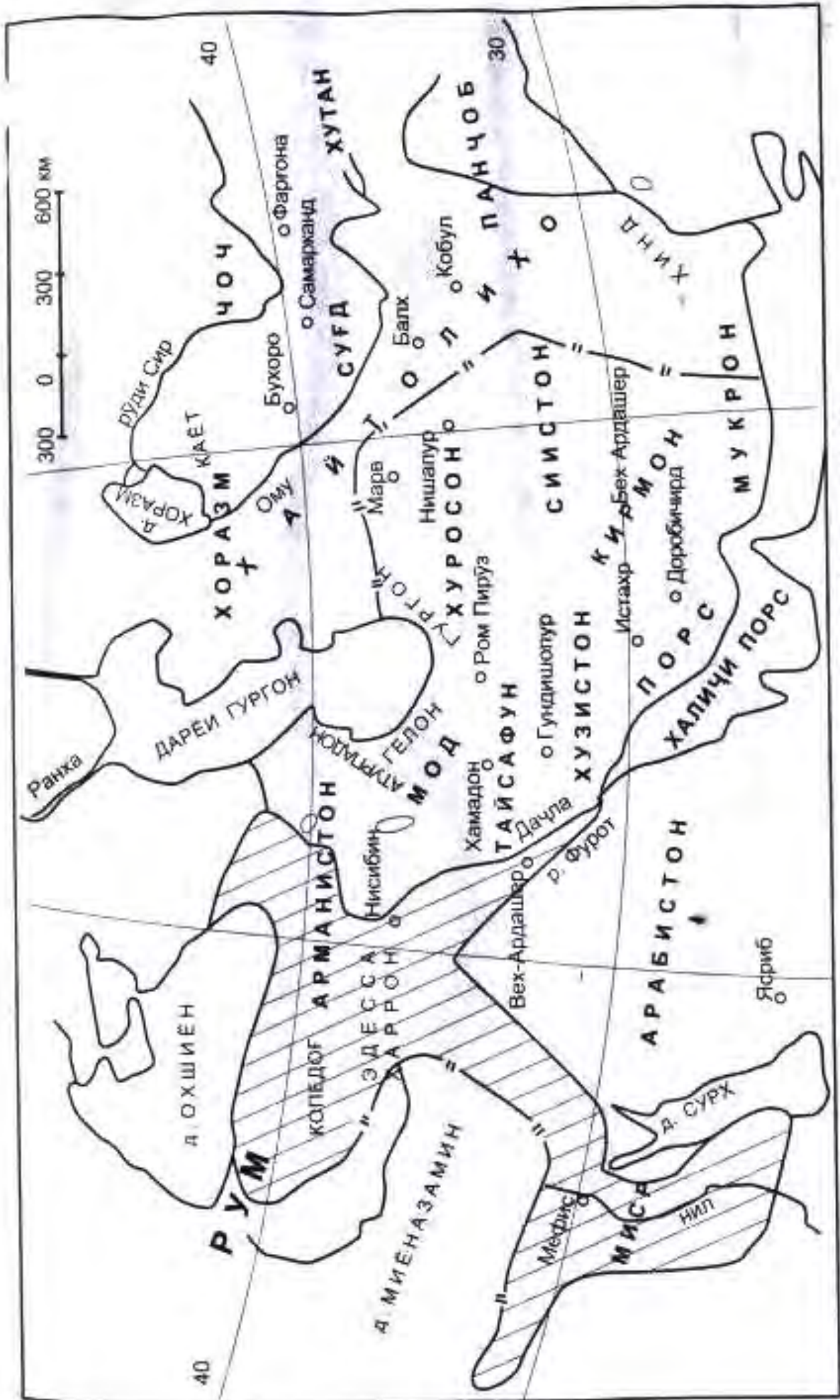
Анушервон тамоми давлати худро ба чаҳор бахш: Шимол, Шарқ, Ҷануб ва Ғарб тақсим кард ва сипоҳ низ ба чаҳор бахш: сипаҳбади шимол, ҷануб, ғарб ва шарқ тақсим шуда буд. Ҳар кадом ҷой муайянро ишғол менамуд. Сипаҳбади аввал подшоҳ ва ҷорҳои дигар ҷойҳои дуҷум, сеҷум, чаҳорум ва панҷумро ишғол менамуданд. Пеш мубади мубадон шахси дуҷум дар ҳукумат буд. Анушервон онро ба зинаи шашум фаровард. Ғайр аз дастаҳои саворон боз сипоҳи доимӣ аз саҳронавардон ташкил намуда, дар Қафқоз ва Хуросон лангарҳои ҳарбӣ амал менамуданд.

Вазорати сипоҳ, ҷопархона (почта), молиёт, сиккаҳо, адлия, имтиёз ва ғайра 9 девон бо мӯҳру дафтар амал менамуданд. Тарзи идора намудани давлат аз поён то боло марказонида шуда буд. Ҳар идора соҳиби мӯҳр ва ҳуччатҳои худ буд. Идораи дабирон, додрасон хеле тараккиёфта буд ва дар ноҳияҳо дафтари идоравӣ доштанд.

САВОЛҲО:

1. Барои чӣ шоҳони сосонӣ худро шоҳаншоҳ меномиданд?
2. Дар маҳфилҳои шоҳӣ ҷойгиршавии мақомоти давлатӣ чӣ тавр сурат мегирифт?
3. Аз рӯи кадом хусусиятҳо аҳоли ба табақаҳо тақсим шуда буданд?
4. Дар замони Анушервон мамлакати Сосониён ба чанд бахшимаъмурӣ ва ҳарбӣ тақсим шуда буд?
5. Кадом намуи андозҳо вучуд дошт?

Худуди илова шуда ба давлати Сосониён дар замони Хусрави II солҳои 602-622

Расми 5. Давлати Сосониён а. III-VI м.

§ 7. ОЙИНИ МАЗДАЯСНО ДАР ЗАМОНИ СОСОНИЁН

Дар замони Сосониён Маздаясно дини расмӣ мамлакат ва миллати мо буд. Рӯхониён дар худуди Тоҷикзамин нуфузи зиёд доштанд. Яке аз муаррихони он замон мегӯяд, ки муғон дорои обрӯ ва ҳуқуқи зиёд буданд. Мардум ба онҳо ушр - ҳадяҳои зиёд меоданд. Онҳо тобеи қонуни мамлакат набуданд ва худашон барои худ қондаю қонун доштанд. Мубадон ба чанд дараҷа тақсим мешуданд: мубади мубадон, хирбадон, муғони нозирӣ ва дастур. Хизмат дар маъбадҳои оташ кори фахрӣ ва шарафнок ҳисобида мешуд. Дар замони Сосониён сохтмони маъбадҳои оташ нисбат ба замони Ҳахоманишиҳо хеле афзуд ва вазифаи мубадон доиман нигоҳ доштани оташ дар оташкада ба ҳисоб мерафт.

Дар ҳар ҳонадони давлатманд оташкадаи ҳонагӣ буд ва қадҳудо онро муҳофизат менамуд, то ки ҳомӯш нагардад. Ҳар деҳ маъбади оташ дошт. Дар ноҳияи оташи Баҳром нигоҳ дошта мешуд, ки дар вақтҳои муайян дигар оташгоҳҳоро оварда, бо оташи Баҳром меафрӯхтанд.

Се оташкадаи бузург дар Тоҷикзамин (Эронзамин) вучуд дошт.

1. Озарфаранбағ дар Кориёни Порс, ки ба табақаи муғон нисбат дошт.

2. Озаргушаеп дар Шиз мутааллиқ ба шоҳон буд. Шоҳон пеш аз тоҷгузорӣ, оғози ҷанг ва қорҳои муҳими давлатӣ ва динӣ ин ҷо омада, намоз мегузориданд ва қурбонӣ менамуданд.

3. Озарбарзинмеҳр дар Хуросон, ки ба табақаи кишоварзон нисбат дошт.

§ 8. МАЗҲАБҲО

Ойини Маздаясно. Вожаи Маздаясно авестой буда, маздо ба маънои худованди доно ва ягона аст ва ясно ситоиширо ифода мекунад. Дини зардуштиро ойини Маздаясно мегуфтанд. Дар адабиёти юнонӣ ва арабӣ ба ҷои вожаи Маздаясно зардуштӣ навиштаанд, ки нодуруст мебошад. Дар баъзе адабиёти замони исломӣ ба назари таҳқир маздаяснопарастонро зардуштӣ, оташпараст ва габр номиданд.

Дар адабиёти таърихӣ одатан мегӯянд, ки ойини Маздаясно то замони Сосониён расмӣ набуд ва танҳо дар ин давра онро давлатӣ эълон намуданд ва дигар динҳо таъқиб мекунанд. Шоҳони ориёӣ аз Ҳахоманишиҳо сар карда то Ашкониён, Кушониён, Ҳайтолиён ба динҳои дигар ҳамма вақт эҳтиром доштанд, аммо дини ҳамаи ориёӣҳо Маздаясно буд ва онро ба ҳеч дини дигар иваз накарда буданд.

Сосониён урфияти динҳои дигарро дар мамлакаташон ғайрӣ

менабуданд, зеро дар худуди давлати онҳо насрониёну яҳудиён хеле зиёд буданд. Дар Арманистон, Гурҷистон, Сурия дини насронӣ хеле паҳн шуда, аз ҷониби Рум пуштибонӣ медид. Дар Синд ойини буддоия равнак дошт. Бинобар ин барои химоя аз динҳои бегона ойини Маздаясно дар Тоҷикзамин - Эронзамин Ғарбӣ дини расмӣ давлатӣ эълон карда шуд.

Тавре ки аз дарсҳои соли гузашта огоҳ ҳастед, китоби Авесто дар замони Ҳахоманишиҳо дар 12 ҳазор пӯсти гов бо ҳуруфи тилло навишта шуда буд ва дар давраи истилои Искандари Мақдунӣ сӯзонида шуд. Бори дуюм дар замони Ашкониён кӯшиши ҷамъ овардану китобат намудани он карда шуд, аммо ин корро ба охир расонида натавонистанд ва дар замони Ардашери I ва Шопури I гирдоварӣ ва китобати Авесто ба охир мерасад. Авестои замони Ҳахоманишиҳо аз 22 наск-китоб ва 1200 боб иборат буд ва дар замони Сосониён танҳо 347 боби онро барқарор карда тавонистанд. Дигар бахшҳои гумшударо гирд оварда натавонистанд, аммо дар замони истилои араб Авестои замони Сосониён низ сӯзонида мешавад ва имрӯз дар дасти мо ҳамагӣ 73000 вожаи он ҳасту ҳалос, ки аз панҷ дафтар-китоб: Готҳо-Ясно, Виспарад, Яштҳо, Хурд Авесто ва Вандидод иборатанд. Аз инҳо танҳо китоби Вандидод пурра боқӣ мондааст. Дигар китобҳо, махсусан Яштҳо комил нестанд. Яштҳо достонҳо дар бораи худои бузург Ахура Маздо, фариштагон - эзидҳо, подшоҳон, паҳлавонон, унсурони поку муқаддаси гузаштагонӣ мо ориёӣҳо мебошанд, ки ба ҳазораҳои IV-II пеш аз милод нисбат доранд.

Онҳо сурудҳои фолклорӣ, яъне даҳонӣ будаанд, ки дар тӯли садсолаҳо аз насл ба насл гузаштаанд. Дар Яштҳо таърихи ду силсила подшоҳони гузаштагонӣ мо: пешдодиён ва каёнӣён* суруда шудаанд. Яштҳо дар гузашта зиёд буданд, аммо то ба замони мо 21 яшт боқӣ мондааст, ки на ҳамаи онҳо пурра тафсир доранд.

Барои Авесторо хондан ва фаҳмидан ду тафсир навишта шудааст, ки яке Занд ва дигаре Позанд ном дорад. Занд тафсири матнҳои аслии Авесто мебошад ва дар замони хеле қадим навишта шуда буд, аммо вай боқӣ намондааст. Дар замони Ашкониён Зандро аз нав ба забони паҳлавӣ менависанд, аммо он ҳам аз байн рафтааст. Занди имрӯза дар замони Сосониён тартиб ёфтааст, ки аз 209420 вожа иборат аст. Аммо забони Занд на ба ҳама даризабонон фаҳмост, бинобар ин шарҳи дуюм тартиб дода мешавад, ки онро Позанд меноманд. Позанд шарҳи забони Занд мебошад ва он гоҳо ба хати арабӣ ҳаманавишта шудааст. Авесто ба хати **диндабира**, ки дорои 44 ҳарф мебошад, навишта шуда, комилтарин алифбои ҷаҳон ба ҳисоб меравад. (Расми 6).

Асоси дини Маздаясноро дугонагии азали ташкил медиҳад, яъне аз кадимудайём Худованди Рушноӣ (некӣ) - Ахура Маздо ва Худованди Бадӣ (торикӣ) - Аҳриман ҷаҳонро дар тасарруф доранд. Ҳар ду худованд ҳам дорои қувваҳои офарандагӣ мебошанд. Ахура Маздо офарандаи замин, осмон, моҳу ситораҳо, инсонӣ ҳайвон ва олами наботот, фулуз ва гайра буда, Аҳриман худованди қувваҳои вайронкору харобкунанда мебошад.

Масалан, Ахура Маздо ҳаётро офариду Аҳриман маргро, Ахура Маздо рӯро офариду Аҳриман шабро, Ахура Маздо офтобу рӯшониро, Аҳриман торикиву зулмотро офарид.

Ҳамин тавр байни онҳо ҳамеша мубориза меравад ва ниҳоят дар рӯзи Растохез қувваҳои некӣ бар бадӣ зафар меёбанд ва зиндагонии ҷовидона ҳукмфармо мешавад. Худованди бузург Ахура Маздо яққаю ягонаи ҷаҳон мебошад ва вай ҳамадон аст, ҳамаро меофарад ва оқибати офаринишро медонад. Аҳриман офаридаҳои кӯр-кӯрона, бетартибона ва бешууроно дорад. Дини Маздаясно аввалин дини тавҳид дар ҷаҳон аст.

Дар баҳши мубориза бо қувваҳои бадӣ ва кӯмак ба мардумони замин фариштаҳо бо номи амшаспандон амал мекунанд ва ҳар кадоме аз онҳо як сифати худованди олам - Ахура Маздо мебошад.

Масалан, фариштаи якум Ваху Мана (Баҳман) андешаи нек; Аша Вахишта (Урдибихишт, мазҳари бехтарин ростӣ); Хштатра Вайра (Шаҳривар) сарпарастии давлату ганчинаҳо; Спант Ариат (Исфандормӯз) фурутани; Амрдат - бемаргӣ ва Хаурдат - комилиро ифода мекунанд. Амшаспандон ифодакунандаи ҳислатҳои Ахура Маздо дар олами улвӣ мебошанд. Онҳо дар ин дунё одамонро бо ҳислатҳои худ дар роҳи худошиносӣ раҳнамоӣ мекунанд.

Дар оғии Маздаясно гайр аз ин фариштагонии бузург боз фариштагонии муваққали рӯз, ҳафта ва моҳҳо ҳастанд, ки ҳар кадом вазифаи муайяно дар олами рӯҳонӣ ва ҷисмонӣ иҷро менамояд.

Дар оғии Маздаясно гуноҳи бузургтарин дурӯғ гуфтан аст. Дини Зардуштро дини ростӣ меноманд, зеро рост гуфтан, росткору росткавл будан асоси таълимоти пайгамбари ориёӣҳоро ташкил медиҳад. Дар ҳамаи панҷ вақти намоз бехтарини ниёишҳо, сурудҳо (сурудаҳо) аз ростӣ ҳарф мезананд. Барои мисол мо ду ояти аввалро аз намои Маздаясно меорем:

1. Ашам ваху, «ростӣ бехтарин некист, хурсандист, Хурсандӣ барои касе, ки ростиро барои бехтарин ростӣ бихоҳад».

2. Ятоҳу, «ба сонӣ он ки сурури ҳастиро бояд танҳо аз рӯи ростӣ баргузид, Ҳамон сон роҳбари дурустро бояд аз рӯи ростӣ писандид».

Дар оғии Маздаясно бихишт, дӯзах ва пули чинвод (сирот) барои одамони бегуноҳ ва гунаҳгор вучуд доранд. Расми намозгузорӣ,

бихишт, дӯзах ва пули сирот ба ойинҳои яҳудӣ, насронӣ ва ислом аз Маздаясно омадаанд. Қиблаи зардушт оташ аст, аммо оташи ойини Маздаясно оташи оддӣ нест, вай оташи олами улвӣ аст. Оташ рамзи покӣ, ҳаёт, рӯшноӣ, гармии илоҳӣ дар замин аст. Бе гармӣ ҳаёт дар замин вучуд дошта наметавонад. Парастии оташ парастии нури худованд дар замин аст.

Маниндор к-оташпарастон буданд,
Парастандаи поки яздон буданд.
(Фирдавсӣ)

Дар ойини Маздаясно замин, обу ҳаво ва оташ бузург доништа мешаванд. Онҳо асоси зиндагӣ мебошанд ва онҳоро инсон бояд поку тоза нигоҳ дорад.

Мурдан дар урфияти Маздаясно кори аҳриманист. Часад, ки дар он унсурони аҳриманӣ ворид шуданд, замиро нопок мекунад, бинобар ин онҳо часадро дар даҳмаи сангин мегузоштанд ва пас аз гушту пӯст озод шудан, устухонҳои колбадро гирд оварда дар фарвартики оилавӣ мегӯрониданд.

Ҳар сол дар рӯзи аввали Наврӯз гузаштагони мо дар сари қабристонҳои худ хайру худоӣ мекарданд ва гузаштагонро ёд оварда, қабристонро пок менамуданд. Ҳамаи хайру худоӣ, ки баъди мурдан сурат мегирад, бетағйир дар чорчӯбаи Ислом то рӯзгори мо омада расидаанд.

Тадқиқотҳои илмӣ марбут ба ойинҳои гуногуни ҷаҳон, аз ҷумла ибронӣ, насронӣ ва исломӣ нишон медиҳанд, ки таълимоти Маздаясно дар бехбуди зиндагии инсонҳо бештар кӯшидааст. Зардушт таълим медиҳад, ки инсон бояд дар обод намудани ҷаҳон ва шодмонии худ ва дигарон кӯшиш намояд. Инсонҳо ҳамеша бо андешаи нек, гуфтори нек ва кирдори нек худро шоистаи расидан ба авҷи қамол ва пайвастан ба ҷовидон нишон диҳанд. Ойини Зардушт баръакси ойинҳои дигар пайравони худро даъват мекунад, ки аз ҳамаи неъматҳои зиндагӣ баҳра баранд. Яъне, бо меҳнати ҳалол ганӣ ва шукӯхманд шаванд, касру боргоҳ бисозанд ва зиндагонии хуш гузаронанд.

Ойини Маздаясно таълим намедиҳад, ки ин дунё ҷои зисти кӯхтоҳмуддати инсон аст, ба он дил мабандед ва аз хушиҳо даст кашед, балки таъкид менамояд, ки фарди фаъоли ҷомеа бошед ва бо бадон ва нопокон мубориза баред, то ки ҷаҳон аз онҳо ҳалосӣ ёбад.

Зардушт таълим медиҳад, ки қору фаъолияти бадонро ба худованд то рӯзи қиёмат нагузоред, бо онҳо муборизаи шадид баред, то ки зиндагии шумо осуда шавад. Мувофиқи таълимоти Зардушт, худованду фариштагон ва ҳамаи бандагон бар зидди қувваҳои бадиву аҳриманӣ бояд мубориза баранд.

Яке аз андешаҳои шоистаи Зардушт нисбат ба ойинҳои дигар он аст, ки ӯ мегӯяд: «он чиро, ки аз ман мешунавед, бо хиради дуруст ва маниши пок ва равшании хеш биписандед, арзёбии кунед. в-он гоҳ бивазиред. Яъне гуфтаҳои моро кӯр-кӯрона қабул накунед, сари онҳо фикр кунед ва агар онҳоро дуруст ёбед, қабул намоед».

Олимони диншиносии ҷаҳон ба ойини Маздаясно баҳои баландтарин додаанд, зеро вай таълимоте дар бораи ободии ҷаҳон ва зиндагонии беҳтарини инсонҳо мебошад.

Монӣ ва дини ӯ. Дар асри III м. дар замони Сосониён пайгамбари наве бо номи Монӣ пайдо мешавад. Вай соли 200 дар деҳаи Мардинави назди Бобул дар оилаи марди ашконӣ (Ориёи шарқӣ) ба дунё омада, ба ойинҳои яҳудӣ, калдонӣ-бобуӣ, масехӣ ва зардуштӣ шинос шуда, мехоҳад дини худро ба ҷаҳониён пешкаш намояд. Дини вай аз омехтаи динҳои он давра (яҳудӣ, масехӣ, бобуӣ-калдонӣ, зардуштӣ) иборат буд. Асоси дини ӯро ба монанди ойини Маздаясно дугонагӣ: худованди Некӣ ва Бадӣ, ташкил мекунад. Дар ойини Монӣ гуноҳ, бихишт, дӯзах, пули чинвод, рӯзи растохез ва гайраҳо ба монанди дини Маздаясно аст. Лекин таълимоти Монӣ нисбати дунё ва одамон хеле маъюсона-пессемистона буд. Дар назари ӯ олам пур аз золимон ва торикӣ аст ва инсон бояд аз мубориза ба муқобили бадӣ даст кашад, аз зиндагии хуб, зану фарзанд, корҳои дунявӣ дар канор ҷаҳад ва бо худҷӯӣ умр ба сар барад, то ҷон ба ҷонон расад.

Яке аз хусусиятҳои ойини Монӣ он буд, ки дар ҳар мамлакате, ки дини худро паҳн карданӣ мешуд, пайравони ӯ ойини Мониро ба он диёнат васл менамуданд ва ташвиқот мебарданд. Дар Ориёи Ғарбӣ ва Шарқӣ пайравони Монӣ бештар дар ҷорҷӯбаи Маздаясно амал менамуданд ва аз ҳамин ҷиҳат дар ибтидо муваффақ шуданд, ки Шопури I-ро ба тарафи худ моил созанд. Монӣ барои Шопури I (240-270) китобе навишт бо номи Шопургон ва дар он ақидаи худро изҳор дошт.

Дар Шопургон Монӣ кӯшидааст, ки дини худро ба Маздаясно наздиктар намояд ва ҳатто бисёр фариштагони Авесторо ҳамроҳ намудааст. Ин асар қаҳру қазаби дастурону мубадони ойини Маздаясноро бо сарварии мубадон - Картир барангехт ва онҳо ба муқобили ӯ ҳестанд ва ӯро маҷбур карданд, ки сӯи Ҳиндустон ва Тибету Турфон гурезад.

Монӣ панҷ китоб навиштааст: яке аз онҳо Шопургон ба забони паҳлавӣ ва дигар китобҳо ба забони суриёний. Монӣ дар сафари Ҳинду Чин дар Турфон, ки аз қадим ориёӣҳо мезистанд ва ақидаҳои зардуштӣ ва буддӣ паҳн шуда буд, пайравон пайдо намуд. Наққошон расмҳои зеборо дар бораи фаволияти худованди Рушноӣ

ва Ториқӣ мекашиданд ва ба ин васила мардумро аз дини Монӣ огоҳ менамуданд.

Ойини Монӣ дар Фаластин, Миср ва Арабистон паҳн шуда, пайравони ӯ китобхояшро ба лотинӣ тарҷума намуда буданд. Дини Монӣ дар Испониё, Итолиё пайравон пайдо карда, то қарнҳои VI-VII нуфузи зиёд дошт. Монӣ соли 273 ба Эрон омад, ӯро рӯҳониёни зардуштӣ дастгир карда куштанд ва пӯсташро пури қох карда, дар маҳалли Гунди Шопур дар ҷӯби баланд овехтанд. Рӯҳониёни монавӣ ба Точикзамини Шарқӣ омаданд.

Онҳо дар Самарқанд ва Марв то ғалабаи ислом хонақоҳ доштанд. Монӣ барои китобҳои худ, ҳатто алифбои нав ихтироъ карда буд. Азбаски дар ойини Маздаёсои Точикзамини Шарқӣ: Хоразм, Сугд, Бохтар, Фарғона ва Қошғару (Кашғар) Хутан ҳайкалу расмҳои худоён ва эзидҳои авестой зиёд буд, ойини Монӣ роҳ ёфт ва аммо он бар дини зардуштӣ ғолиб наомад, балки дар вай махлут шуда ноён гашт.

Маздак. Писари Бомдод аз аҳли Ниноपुर (ш.Нусай) буд ва дар замони подшоҳии Қубод ба дарбар омад ва шоҳро ба ойини худ наздик сохт. Ақидаи динии Маздак ба Монӣ наздик буд. Маздак меғуфт, ки рушонӣ аз зулмат (ториқӣ) ҷудост ва ҳаракатҳои ӯ бошуурона, оқилона ва бомақсаду баоқибат мебошанд. Ториқӣ бешуурона ва кӯркӯронаю беоқибат аст. Мутобиқати Рушноӣ бо Ториқӣ тасодуфист. Олам аз се унсур: об, оташ ва хоки хубу бад иборат аст ва одамон низ аз таркиби онҳоянд ва дар вучудашон унсурҳои хубӣ ва бадӣ ҷой доранд. Олами рӯҳии осмонӣ низ монанди заминӣ мебошад. Худованд ба монанди подшоҳ болои тахт нишаста, 4 ҷонишин (қувва): шуур, иқл, ҳофиза, шодӣ дорад. Ин 4 қувва бо дасти 6 вазир умури оламро идора менамоянд. Ин 6 вазир дар миёнаи 12 вучуди рӯҳӣ ҳаракат менамоянд.

Инсоне, ки 4 қувва, 6 вазир ва ихтиёроги 12-гоноро дар худ ҷамъ кунад, ба мартабаи худой мерасад.

Ҳамаи ҷангу ихтилофҳо аз молу занҳо сар мезананд, бинобар ин онҳо бояд умумӣ шаванд. Маздак асаре навишта буд, ки онро Ибни Мукаффаъ ба арабӣ тарҷума кардааст. Аммо вай то замони мо нарасидааст. Пайравони Маздак дар тамоми Точикзамин паҳн шуда буданд.

САВОЛҲО:

1. Авесто дар замони кадом подшоҳон китобат шуд?
2. Авестои замони Сосониён аз замони Ҳахоманишоҳо чӣ фарқ дошт?
3. Яштҳо чӣ гунда дostonҳо мебошанд?

4. Дугонагии ойини Зардуштро чӣ тавр мефаҳмед?
5. Чаро дини Зардуштро ойини ростӣ меноманд?
6. Чаро Зардушт оташро қиблаи ойини худ интихоб кардааст?
7. Фарқияти таълимоти Зардушт нисбат ба ойинҳои дигар дар чист?
8. Мазҳаби Монӣ чӣ тавр буд?
9. Таълимоти Маздак аз чӣ иборат буд?

§ 9. МАОРИФ ВА АДАБИЁТ

Мактаб. Аз адабиёти таърихӣ маълум аст, ки дар Тоҷикзамин кӯдакон аз синни 7-солагӣ ба дабистонҳои назди маъбадҳо мерафтанд ва дар он ҷо хондану навиштанро меомӯхтанд. Мубадон ба писару духтари давлатмандон дарс гуфта, навиштану хондан ва тарзи ҳисобу китоби муомилотро ёд меоданд. Дарсҳои ахлоқ ва ибодатҳои динӣ мутобиқи бахшҳои Авесто сурат мегирифтанд.

Дар мактаб ба писарон дарсҳои назарияю амалиявии ҳарбӣ: аспсаворӣ, тирандозӣ, шамшерзанӣ ва ғайраҳо меомӯзониданд. Ба шоҳзодагон усули давлатдорӣ, тарзи мизбониву меҳмондорӣ ва тартиби либоспӯшӣ, хӯрокхӯрӣ ва ғайра дарс дода мешуд. Дар дабистонҳо 8 сол таҳсил мекарданд ва маълумоти хуби умумӣ мегирифтанд.

Забон. Забони муомилот ва русуми динӣ забони паҳлавӣ буд, ҳарчанд тарҷумаҳои Авесто ба забон ва хатҳои хоразмӣ ва суғдӣ вучуд доштанд. Забони паҳлавӣ, ки забони Ашкониён буд, дар асри III п.м. дар Ориёи Ғарбӣ паҳн мешавад. Ин забон ба ҷумлаи забонҳои форсии миёна дохил мешавад ва аз забони имрӯзаи тоҷикии форсӣ каме фарқ мекунад. Ин забон забони давлати портҳост, ки аз ноҳияи Туркманистони имрӯза буда, дар баробари забони паҳлавӣ забони форсии миёна, ки хоси вилояти Порс буд, амал мекард.

Мувофиқи катибаҳои аз Ҳиндустон пайдошуда то соли 1009 мубадони Маздаясно бо забони паҳлавӣ сухан мекарданду менавиштанд.

Адабиёт. Забоншиносон китобҳои паҳлавиро ба се бахш тақсим кардаанд:

1. Тарҷума ва тафсириҳои Авесто, ки аз 141 ҳазор вожа иборатанд.
2. Навиштаҳои марбут ба умури динӣ ва мазҳабӣ, ки 72 китобу рисолаҳо дар бардоранд. Мащхуртарини онҳо Динкард мебошад, ки онро мубади зардуштӣ дар асри IX навиштааст.
3. Китобҳои ғайримазҳабӣ, ки дар замони аввали ислом ба арабӣ тарҷума шудаанд, валекин аксари онҳо то ба замони мо нарасидаанд. Мащхуртарини онҳо Корномаи Ардашери Бобокон мебошад, ки дар асри VI милодӣ навишта шудааст.

4. Ёдгори Зарирон (шоҳномаи Гуштосп, ё паҳлавӣ).
5. Дарахти Ассурӣ.
6. Хусрави Куводон ва гуломи пешҳизмат.

Дар замони истилои араб забони паҳлавӣ ба дари тоҷикӣ машхур мешавад, ки забони давлатии Ҳайтолиён буд.

Дар боби илми ин давра чизе гуфтаи мушкил аст, зеро далелҳо хеле каманд. Ҳаминаш маълум аст, ки Анушервон аз Искандарияи Миср 7 нафар олимони гуногуниҳисобро даъват кард ва Гунди Шопур бино намуд ва онҳоро барои равнақи илм истифода бурд.

Дар академияи Гунди Шопур олимони гирдомада ба тарҷуман асарҳои фалсафии Юнон, аз ҷумла Афлотун, пардохтанд. Вазири Анушервон Бузургмехр бисёр асарҳоро тарҷума кард. Дар ин давра Калила ва Димна аз хиндӣ ба паҳлавӣ тарҷума шуд ва дар замони ислом онро ибни Мукаффаъ ба арабӣ гардонид. Дар замони Яздигурди III китобе дар бораи шохони ориёӣ ва салтанати онҳо навишта шуда буд, ки ба унвони Хватайномак (Худойнома) маъруф аст. Ин китобро низ адиб ва тарҷумони машхури он замон ибни Мукаффаъ ба арабӣ бармегардонад. Соли 957 милодӣ 4 нафар дорандаи ахбори қадим ин китобро бо иловаҳои хеш барои ҳокими Тӯс Абӯмансури Абдураззоқ ба тоҷикӣ форсӣ тарҷума мекунанд. Ин китоб то замони мо нарасидааст, вале он асоси Шоҳномаи Фирдавсӣ қарор гирифтааст.

Дар замони Сосониён илмҳои ҳарбӣ ва динӣ, адабиёт таърих, фалсафа, тиб, мусиқӣ, нуҷум таракқӣ карда буданд.

Дар боби адабиёт ҳаминро бояд гуфт, ки Корномаи Ардашер як асари бадеӣ буда, аз фаволияти шоханшоҳи бузурги тоҷикӣ эронӣ нақл менамояд. Дар ин давра дostonҳо ва ривоятҳои сақӣ, Ҳазор афсона, дostonи Хусраву Ширин навишта мешаванд, ки аксари онҳо манзум будаанд. Дostonҳои Рӯстам, Исфандиёр ва ғайра хеле машхур будаанд.

Ҳат. Аз китоби таърихи қадими халқи тоҷик мебарояд, ки дар замони Модҳо ва Ҳахоманишиҳо мардумони ориёӣ аз хати меҳӣ истифода мекарданд, ки алифбои он аз 41 ҳарф иборат буд.

Дар замони Ашкониён алифбои нав пайдо мешавад. Ин алифбо дар асоси алифбои оромӣ ва назардошти хусусиятҳои забони ориёӣ тартиб ёфта, аз 22 ҳарф иборат буд. Аммо як мушкили дошт, ки баъзе ҳарфҳо якҷанд овозро ифода мекарданд ва матн вобаста ба маъно ва мундариҷа хонда мешуд. Аз ҳамин лиҳоз барои хондани он аломатҳои зиёдеро мебарояд донист, аз ин ҷост, ки бисёр матнҳои паҳлавӣ то ҳол беҳато хонда нашудаанд.

Таквим. Дар ин давра мохҳо ва сол дар асоси анъанаи авестой ба ҳисоб гирифта мешуданд. Соли хуршедӣ аз 12 моҳ: Фарвардин, Урдибиҳишт, Хурдод, Тир, Мурдод, Шахривар, Михр, Обон, Озар, Дай, Баҳман ва Исфандаромуз иборат буд. Моҳ аз 30 рӯз иборат буд ва ҳар рӯз номи як фариштаи авестоиро дошт. Сол 360 рӯзро ташкил мекард ва дар охири сол ба моҳи 12-ум панҷ рӯз бо номи андаргоҳ ҳамроҳ менамуданд ва солро ба 365 рӯз мерасониданд. Ин ҳисоб аз тақвими табиӣ гардиши офтоб 5 соату 48 дақиқаю 46 сония фарқ дошт.

Бинобар ин, дар ҳар чаҳор сол як рӯз тақвими дақиқи офтобӣ пеш мерафт. Яъне, Наврӯз ба ҷои он ки ҳар сол дар рӯзи якуми Фарвардин биёяд, ҳар чаҳор сол як рӯз ақиб меомад. Ин номутобикатӣ дар муддати 120 сол як моҳро ташкил менамуд ва сол аз 13 моҳ иборат мешуд ва он солро қабиса, яъне пурқунанда, ба паҳлавӣ ваҳизак меномиданд ва ҳамчун соли Фарвардина ид мекарданд.

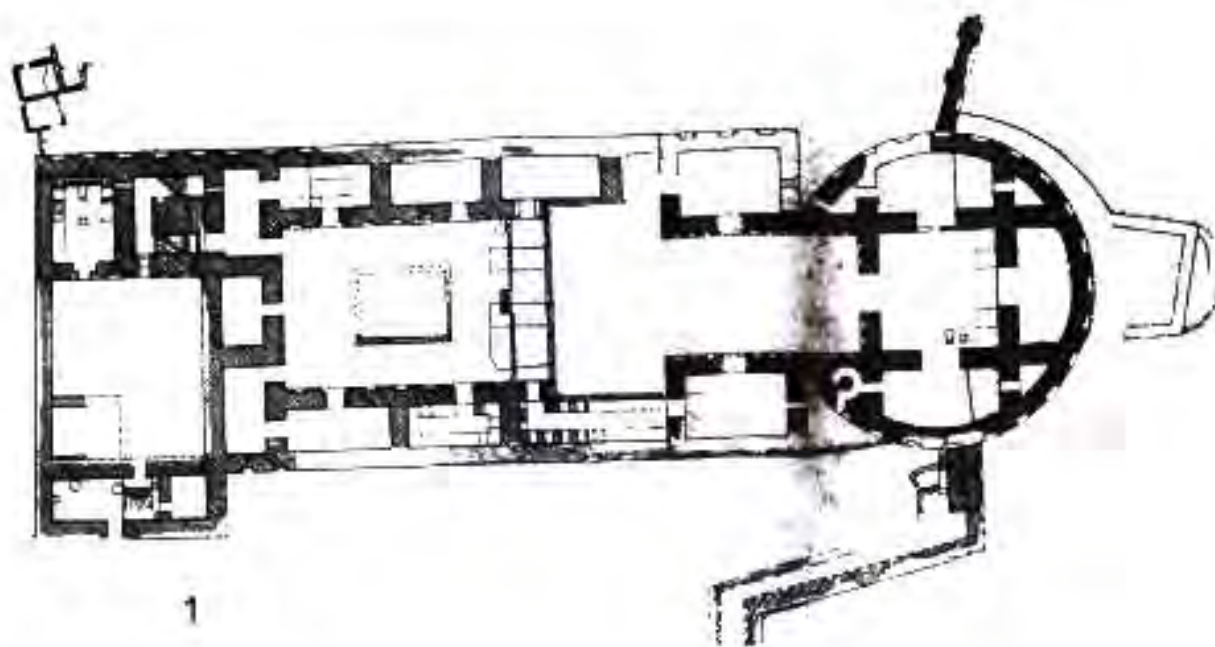
Вақте ки арабҳо мамлакати моро истило намуданд ва тақвими моҳтобии ҳичрӣро оварданд, дар солшуморӣ вақтҳои иловагӣ ба ҳисоб гирифта намешуданд. Арабҳо диданд, ки солшуморӣ онҳо барои кишоварзон, омадани баҳор ва саршавии кишту қор мутобиқат намекунад, тақвими офтобии моро ҷонибдорӣ намуданд. Тағйироте, ки дар ҳисоби сол ба вучуд омад, ин буд, ки соли ба салтанат омадани Яздигурди III - соли 632-ро соли нави шамсӣ номиданд ва дар таърих аз ин солшуморӣ сар намуданд.

Соли 1079 дар замони Маликшоҳи Салҷуқӣ дар тақвими яздиғурдӣ ислоҳот дароварда шуд. Тақвими нав, ки онро Умари Хайём тартиб дода буд, бо назардошти ҳаман норасоӣҳои тақвими яздиғурдӣ тартиб ёфтааст. Солшумориро на аз соли 632, балки аз соли 622, соли ҳичрати Муҳаммад аз Макка ва Мадина, бо урфияти исломӣ сар намуданд. Наврӯзро дар Фарвардин мутобиқ ба 21 марти юлианӣ эълон доштанд, чунки I Фарвардин вақти баҳорини баробар шудани шабу рӯз мебошад.

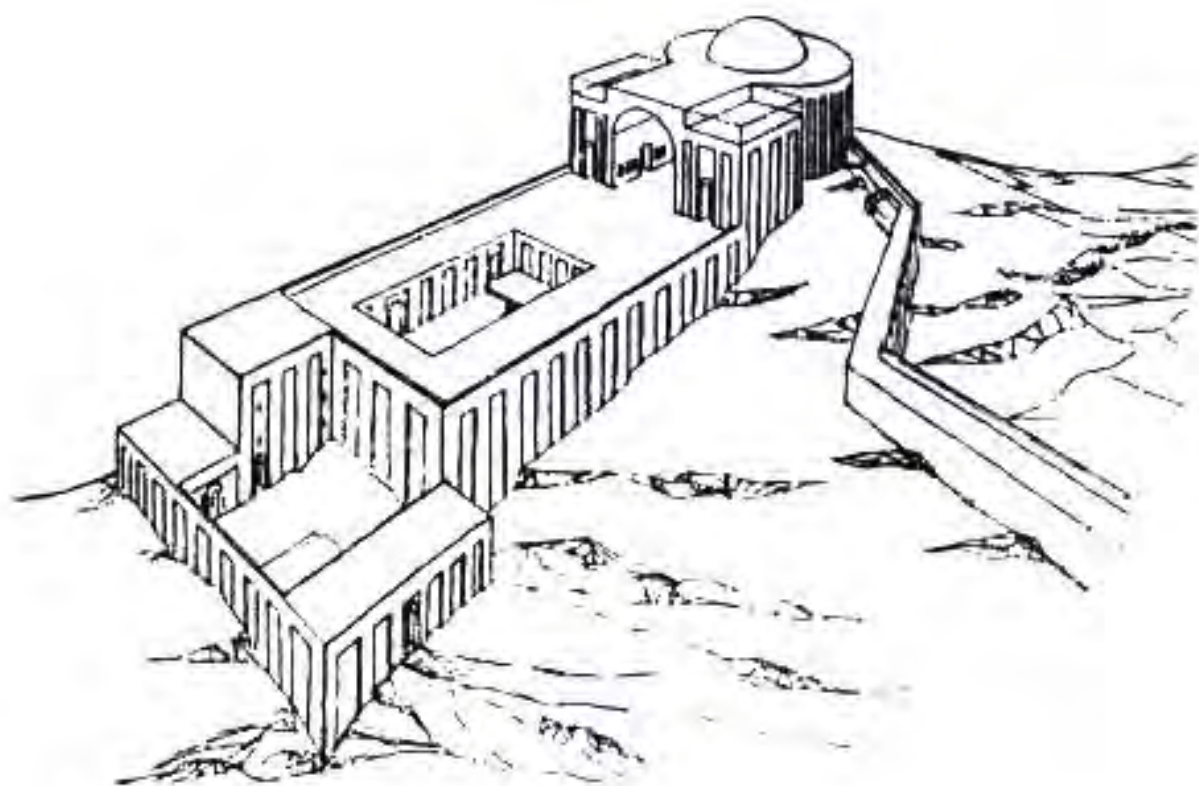
САВОЛҲО:

1. Мактаб дар замони Сосониён чӣ тавр буд?
2. Дар бораи академияи Гунди Шопур чӣ гуфта метавонед?
3. Асарҳои бадеии он давра дар кадом сабк навишта шудаанд?
4. Хати паҳлавӣ чӣ гуна хат буд? Чаро онро паҳлавӣ меноманд?
5. Дар бораи тақвими яздиғурдӣ чӣҳо медонед?

1

2

Расми 7. Қасри Ардашери Бобокон дар Фирӯзобод, ки бо номи Қалъаи
 Духтарак маълум аст.
 1. Нақши он.
 2. Намуди барқароркардашуда.

§ 10. ШАҲРҲО, МЕЪМОРӢ ВА САҲЪАТ ДАР ЗАМОНИ СОСОНИЁН

Шаҳр ва деҳаҳо. Дар замони Сосониён бо вучуди ҷангҳои доимии онҳо бо румиён шаҳрҳои зиёде пайдо шуда тараккӣ карданд. Дар замони Шопури II сарҳади шарқии империя то рӯди Ому ва шимолу ғарбӣ то гулӯгоҳи Босфор ва ҷанубу ғарбӣ то Яман расида буд. Ҳатто Миср якҷанд даҳсола дар итоати форсҳо афтада буд. Ганиматҳо ва асирони хунармандро дар сохтани шаҳру қасрҳои шохон истифода мебарданд ва харобай қаср, кушк, коҳ, маъбадҳои оташ, шаҳру деҳаҳои зиёди даврони Сосониён то ба замони мо боқӣ мондаанд. Аммо бештари ёдгориҳои замони Сосониён аз ҷониби бостоншиносон тадқиқ нашудаанд ва аз ин сабаб замони сохтани онҳо, нақшҳои меъмори ва лиғар хусусиятҳои ҳаётии онҳо маълум карда нашудаанд.

Шаҳрҳои замони Сосониён дар Роҳи Бузурги Абрешим ҷой доштанд ва аз ҷамин сабаб маркази савдою хунармандӣ буданд. Бештари шаҳрҳо дар ҳудуди заминҳои шохӣ пайдо шуда равиҷ ёфтаанд, яъне ободкунандагони онҳо ҳуди шохон буданд. Чунин шаҳрҳо таъятиҳои давлат ба ҳисоб мерафтанд. Аҳолии ин шаҳрҳо бештар асирони румӣ ва муҳочирони маҷбурии маҳаллӣ ташкил медоданд. Сосониён кӯшидаанд, ки асирони хориҷӣ бо маҳаллиён омезиш ёбанд ва якҷоя зиндагӣ кунанд. Ҳар як шаҳр дорони заминҳои худ буд ва аз ҳисоби он зиндагонӣ менамуд. Як қисми замин дар дасти аъёнӯ ашроф ва як қисми лиғар барои истифода ба аҳолии ҷора дода мешуд. Аз ин рӯ, шаҳрҳои ин давра бо замин алоқаманд буданд.

Шаҳр ба маҳаллаҳои озодагон, савдогарон, хунармандон тақсим мешуд. Шаҳр ва атрофи онро хушатр - сатрап идора мекард. Хушатр муҳофизати шаҳр ва ғирдоварии андозро ба ӯҳда дошт. Мувофиқи ахбори сарҷашмаҳо, Ардашер 9 шаҳр сохт ва яке аз онҳо бо номи Ардашерғур дар Порс ҷой гирифта буд. (Расми 7).

Шопури I-ро созадан бисёр шаҳрҳо ва маъбадҳо медонанд. Ӯ пеш аз оғози сохтмони шаҳре ё қасре аз муҳандисон талаб мекард, ки нақшаи онро кашанд, ҳарҷоти сохтмонро муайян намоянд.

Шопури I баъди ғалаба бар императори Рум Валериян ганимату асирони зиёдеро ба Порс овард ва шаҳри Бишопурро сохт. Дар Хуросон баъди ғалаба бар Хайтолиён-турониён шаҳри Нишопурро бино ниҳод. Шаҳр аз рӯи нақшаи пешакӣ сохта шудааст.

Мувофиқи тадқиқоти бостоншиносӣ, дар замони Сосониён ду намуди шаҳрҳо вучуд доштанд. Якум, шаҳрҳое, ки дар асоси анъанави шаҳрсозии портҳо бино ёфтаанд. Чунин шаҳрҳо нақшаи мудаввардоранд. Дуюм, шаҳрҳое, ки бо нақшаи чоркунҷа сохта шудаанд ва ин анъанаро аз румиҳо гирифтаанд.

Расми 8. 1. Намуди боқимондан қасри шохони сосонӣ бо номи Токи Хусрав (Токи Кисро).
2. Накши он.

Масалан, Ардашергур ва Доробгирд дар рӯхи анъанаҳои миллӣ сохта шуда, нақшаи мудаввар доранд. Бишопур ва Нишопур нақшаи чоркунҷа доранд. Ардашергур чор дарвоза дошт, ки ба сӯи шимол, ҷануб, шарқ ва ғарб кушода мешуданд. Дар маркази шаҳр манораи баланде буд, ки дар болои он оташ месӯхт. Арабҳо ин шаҳри зебо ро ба харобазор табдил доданд.

Устоҳо вобаста ба масолеҳи маҳаллӣ биноҳо сохтаанд. Дар ҷойҳои, ки санг бештар аст, аз санг, дар ҷойҳои бесанг аз хишти хом ва дар мавридҳои зарурӣ аз хишти пухта истифода кардаанд. Аз сабаби камии ҷӯб дарҳои даромадро бо аркҳо ва пӯшиши баъзе биноҳоро ба шакли гунбаз сохтаанд. Барои пайвасти сангҳо маҳлули гачро истифода бурдаанд.

Яке аз машҳуртарин аркҳои он замон Токи Хусрав (Токи Кисро) мебошад, ки аз хишти пухта сохта шуда, ҷанбари токи нимдоираи он зиёда аз 25 м мебошад. Сохтмони чунин арки бохашамат дар он замон маҳорати бузурги меъмориро металабид. Ин арки бузургтарин дар ҷаҳон буд. Баландии он 37 метрро ташкил меод ва то асри XIV чунин бинои азим вуҷуд надошт. Деворҳо дар поён 7 м ғафсӣ дошта, баробари баланд шудан борик гашта, ғафсии онро то ба 1 м овардаанд. (Расми 8).

Яке аз қасрҳои бохашамату қадимтарини қасри Ардашер I мебошад, ки дар назди шаҳри Ардашергур сохта шудааст. Бино соли 224 аз санг сохта шуда, бараш 56 ва дарозияш 104 метр аст. Ғафсии деворҳо дар баъзе ҷойҳо то 5 метр мерасад. Яке аз шаҳрҳои зебо Истаҳр буд, ки шаҳри бойи шохонии Сосониён ба ҳисоб мерафт. Дар ин ҷо маъбади бузургтарини ғабрият мекард. Дар Истаҳр маросими тоҷгузориҳои шохон баргузор мегардид ва Сосониён дар он ҷо қасрҳои бошукӯҳ доштанд. Атрофи шаҳрро девори ҳимоявӣ бо тиркашҳо печонида буд.

Шаҳри зебои Бишопур 1500 м бар ва 900 м дарозиву паҳно дошт. Баландтарини нуқтаи дигар шаҳр ҳисобида мешуд, баъди кӯшкҳои одамони давлатманд, ибодатгоҳҳо ҷойгир буданд. Шаҳр дар асоси нақшаи пешакӣ бинӣ гардидааст. Кӯчаҳои рост буда, хонаҳо дар ду тарафи кӯчаҳо қомат афрохтаанд. Дар маркази шаҳр ду манораи 7-метра бо ҳайкали Шопури I сохта будаанд. Шаҳри Нишопур (дар Хуросон) нақшаи шохмотӣ дошт ва он ба 60 бахш тақсим мешуд.

Маркази давлати Сосониён Тайсафун буд. Он дар замонҳои Ашқониён низ маркази давлат ба ҳисоб мерафт. Ардашер низ онро марказ эълон намуда, барои ободонияш кӯшишҳо ба харҷ дод. Дар атрофи Тайсафун маҳаллаҳои бузурге пайдо шуданд, ки арабҳо онҳоро шаҳр номиданд. Маркази қадими шаҳр 70 га замиро фаро мегирифт.

Расми 9. Шох Фирӯз дар Токи Бӯстон.

Масоҳати умумии шаҳр хеле бузург буд. Кохи шоҳон аз биноҳои 3-4 қабата бо боғу роғҳо, бӯстонсаройҳо иборат буд. Шаҳр хангоми ҳучуми арабҳо қароб шуд ва танҳо баъзе маҳаллаҳои он то истилои мугул обод буд. Харобаҳои Тайсафун 30 км² ро ташкил медиҳад ва шаҳри бузургтарини дунё ҳисобида мешуд. Атрофи шаҳрро бо девори ғимоявии дорои бурҷҳои зиёд ва тиркашҳои чандқабата мустақкам карда буданд.

Дар Хуросон байни қӯҳҳои Албурзу дарёи Гургон (бахри Каспӣ) дар масофаи 170 км девори ғимоявӣ сохта буданд, ки кишварро аз бодияи ҷинон ғимоя мекард ва яке аз иншоотҳои бузурги замон ба ҳисоб мерафт.

Қасри Ширин. Яке аз биноҳои зеботарини замони Сосониён Қасри Ширин буд. Ин коҳро Хусрави Парвиз барои зани дӯстдоштааш Ширин сохтааст. Ширин дар зебӣ дар ҷаҳон ҳамто надошт. Қаср бо боғу роғаш 120 га заминро дар бар мегирифт. Девори ғимоявии қаср 6,5 м баландӣ дошта, аз хишти пухта бино ёфтааст. Аз болои девор ҷӯи об меомад, ки боғҳоро аз об таъмин менамуд. Дар назди қаср ҳавзи қошиқорие сохта буданд, ки 550 м дарозӣ ва 50 метр бар дошт. (Расми 9.)

Қасри Ширин бо зебоии худ ҳамто надошт. Қаср дар баландии 3 метр ва паҳноӣ 100 метр ҷой гирифта, бо даҳҳо роҳравҳои равоқбандӣ, аркҳои боҳашамат, нақшу ниғор, хайкалу расмҳо оро ёфта буд. Қаср шабистонҳои боҳашамат, толорҳои қабулу базм, ибодатгоҳ ва ғайра дошт. Дар ин ҷо Борбад ва дигар ромишгарон барои шох ва занаш суруду тарона эҷод кардаанд. Дар қаср расми шох Парвиз, занаш Ширин ва аспаш Шабдиз кашаида шуда буданд.

Дар қасрҳои замони Сосониён расмҳои шохон, занҳои онҳо, намояндагони машҳури дину давлат кашаида мешуданд. Ин хайкалу расмҳо симони аслии ҳастанд ва барои барқарор намудани расмҳои силсилаи шохони сосонӣ маводи бехтаринанд. Умуман, дар замони Сосониён санъати хайкалсозӣ, нақшу ниғор ба дараҷаи олиии таракқӣ расид.

Санъати тасвирӣ. Қатибаҳои замони Сосониён сарчашмаи хубе барои омӯзиши либос, пойафзол, каллапӯш ва ғайра ба шумор мераванд.

Дар қатибаҳо тактика ва стратегияи ҷангӣ, силоҳҳо: тирдон, камон, шамшер, найза, шашпар, гурз, сипар, ҷавшан, тоскулоҳ ва ғайра хеле хуб тасвир шудаанд. Мо аз рӯи онҳо метавонем дар бораи ҷангҳои тан ба тан, гурӯҳ ба гурӯҳ, савор ба савор ҳарф занем.

Раѣми 10. Шикори шохони сасоний дар Токи Бўстон.

Шикори нахчир яке аз касбҳои дӯстдоштаи шохони сосони буд. Дар Тоқи Бӯстон, ки дар кӯх канда шудааст, сахнаи шикори Хусрави Парвиз ақс ёфтааст. Шикор дар найистони канори рӯд ё баҳр ба амал омадааст. Найҳо бо якдигар банд шудаанд. Чаҳор тарафи шикоргоҳро одамони савори кайку аспу фил, пиёдаву сағдорон ихота кардаанд. Дар миёни найзорон хукҳо ва гавазнҳо дар ҳолати тарсу изтироб кашида шудаанд. (Расми 10).

Дар ҷои дигар рассом сахнаи шикори мешонро нақш кардааст. Дар шикори шох дастаҳои мусиканавозон, сарояндагон ва ғайра ништирок доранд. Шох аз миёни онҳо асп ронда, ба мешон паи ҳам тир мекушояд ва чанде аз онҳоро ба замин меандозад.

Катибаҳои замони сосони сарчашмаи нодир дар бораи санъати меъморӣ, тасвирӣ, кандакорӣ, нақшу ниғор ва банду басти он, услубҳои наққошии динӣ, дунявӣ ва мазмуну мундариҷаи онҳо мебошанд. Дар ҳар як катиба ништироки шахсони таърихӣ зикр ёфтааст.

САВОЛҲО:

1. Шаҳрҳои замони Сосониён аз чанд қисм иборат буданд?
2. Шаҳрҳо чӣ хел сохта мешуданд?
3. Шопури I кадом шаҳрҳоро сохта буд?
4. Дар шаҳрсозӣ кадом масолеҳи бинокорино истифода мебуданд?
5. Қасри Ширин чӣ гуна буд?
6. Дар Тоқи Бӯстон дар кадом мавзӯё расмҳо канда шудаанд?
7. Катибаҳои замони Сосониён чӣ аҳамият доранд?

§ 11. ФАРҚИЯТҲОИ ДАВЛАТДОРИИ СОСОНИЁН АЗ ГУЗАШТАГОНИ ХУД. АҲАМИЯТИ ДАВЛАТИ СОСОНИЁН ДАР ТАЪРИХИ ДАВЛАТДОРИИ ТОҶИКОН-ЭРОНИЁН

Сосониён ба сари ҳокимият омада тарзи идораи давлатро низ тағйир доданд, ки аз шакли корбарии Ҳахоманишиён ва Ашкониён фарқ мекард.

1. Ардашери аввал аз таҷрибаи Ашкониён фаҳмид, ки дар миқёси кишвар барои ҳимояи давлат дини ягона лозим аст ва он бояд гажягоҳи ҳокимият шуда тавонад. Барои ҳамин Сосониён дини зардуштӣ - дини аҷдодашонро дини умумидавлатӣ эълон намуданд. Мубади мубадон баъди шох шахси дуҷум ҳисобида мешуд. Ба мубади мубадон фармон доданд, ки боқимондаҳои Авесторо чамъ оварда ба сурати китоб дарорад ва ойини Маздаясно дар ҷорҷубаи он амал

намојад. Мугон аз ҳамаи андозҳо озод буданд ва ташвиқоти тарғиботи дини зардуштиро дар миқёси давлати Сосониён, аз ҷумла дар он вилоятҳои, ки аҳолиашон пайравони динҳои масеҳӣ, калдонӣ ва ибронӣ буданд, зиёд мекарданд. Шохон ташаббуси нишон дода, дар минтақаҳои масеҳинишини маъбадҳои оташи месохтанд. Сабаби асосии ҷангҳои тулонии Сосониён бо румиён ҳамин низоъҳои динии масеҳиён бо зардуштиён буданд.

Барои мисол мо Арманистонро меорем. Бештари арманҳо дар асл ориёӣ мебошанд, аммо аз сабаби дини масеҳӣ доштан, дар лаҳзаҳои муносиб бар зидди давлати Ашкониён ва Сосониён баромада, тарафи румихоро мегирифтанд.

Тавре ки зикр карда будем, дар замони Ҳахоманишиён ва Ашкониён дини Зардушт оӣини давлатӣ эълон нашуда буд. Дар замони Ҳахоманишиён ва Ашкониён ҳамаи динҳо баробар буданд ва дар маъбадҳои онҳо ҳамма ибодат мекарданд. Шохони ҳахоманишӣ ва ашконӣ ҳаммаи динҳоро ҳимоят мекарданд, аммо дар вазъиятҳои мушкили ҷангӣ масеҳиён ба тарафи румиён мегузаштанд ва ба муқобили эрониён мечангиданд. Ардашери I ин ҳолатро ба инобат гирифта, оӣини Маздаясноро пуштибонӣ намуд ва ба ин восита дини зардуштӣ таъағоҳи устувори давлат гардид. Ин дурустии сиёсати шохони сосониро нишон медиҳад, зеро Маздаясно оӣини миллии ҳамаи халқҳои ориёӣ буд ва ҳамаи русуми одати зиндагии мардум аз халиҷи Перс то марзи Чин дар асоси ин дин сурат мегирифт ва бешубҳа, ҳимояи он аз ҷониби давлат пеш аз ҳама ба манфиати давлат буд, ҷунки ҳуҷуми бегонагон ба дини бегона ҳамаи мардуми маздаяснопарастро вомедошт, ки ба ҳимояи дини давлати худ бархезанд. Зеро манфиатҳои дину давлат як буданд ва аз ҳамаи ҷиҳатҳои дини зардуштӣ бақои давлати Сосониёро таъмин мекард.

2. Ардашер, ҳамчун сиёсатмадори дурандеш, фаҳмид, ки лашкари кирои бақои давлатро таъмин карда наметавонад, зеро зархаридон аз қасе пули бештар гиранд, хидмати ӯро ба ҷо меоранд, яъне кодири хиёнатанд. Манфиатҳои давлативу миллии барои зархаридон арзише надоранд. Ардашер бо дарки ин сабаки таърихӣ аз тоҷикон-эрониён дастаи муназзамии фидоӣён ташкил дод, ки дар замони Ҳахоманишиён низ вуҷуд дошт. Ин дастаи фидоӣён дар вақтҳои мушкилтарин ба ёрӣ фиристода мешуд. Дастаҳои фидоиро ҷирик мегуфтанд.

Дар замони Ашкониён дастаҳои фидоӣён ба муқобили пиёдагони румӣ хуб ҷангида натавонистанд. Пиёдааскарҳои румӣ дар ҷангҳои тан ба тан нисбат ба тоҷикон-эрониён хеле бартарӣ нишон доданд. Бинобар ин дар замони Шопури I лашкаро ба ҷангҳои тан ба тан тайёр намуданд ва бар румиён пирӯз омаданд.

Ҳамин тавр, лашкари Сосониён дар назария ва амалия бар сипоҳи

румӣ голиб буд. Сосониён бо румиён 16 маротиба ҷангиданд: 4 маротиба голиб муайян нашудааст, 3 маротиба румиён ва 9 маротиба тоҷикон-эрониён галаба ба даст овардаанд.

Дар замони Анушервон дастаи фидоиён ба сипоҳи асосӣ ва доимии шоханшоҳӣ табдил ёфт. Лашқари доимоамалкунанда ва касбӣ беҳатарӣ ва амнияти давлатро таъмин мекард.

3. Дар замони Сосониён давлати мутамарказе ба вуҷуд омад, ки ҳамаи вилоятҳо ба он итоат менамуданд. Сарварони вилоятҳоро шоханшоҳ таъин кард. Дар саросари мамлакат мардум мувофиқи даромади худ андоз мебардохтанд.

Низоми давлатӣ дар замони Сосониён нисбат ба замони Ҳахоманишиён ва Ашқониён беҳтар буд. Бисёр вазоратҳое, ки дар он давра ташкил шуда буданд, баъдан дар замони арабҳо сохтори онҳо мавриди истифода қарор гирифтанд.

4. Давлати Сосониён дар тӯли 400 соли мавҷудияти худ барои тамаддун ва фарҳанги миллии мо пояҳои устувор гузошт. Бештар расму одатҳои тоҷикон-эрониён, ки дар замони Ҷамшеду Фаридун бо обурани динӣ вуҷуд доштанд, дар замони Сосониён мутобиқи Авесто ба доираи расмӣ дароварда шуданд. Либоспӯшӣ, занашавҳарӣ, намози панҷвақта, покии бадан, покии вичдон, ростқавлӣ ва ростгӯӣ, ҷавонмардӣ, меҳмоннавозӣ, ифтихори милли-озодмардӣ ва ғайра, эҳтироми волидону пирон, ободонии ватану кишвар, ҷашнҳои пуршукӯхи Наврӯз, Михргон, Сада ва Тиргон, донишандузӣ, машқҳои варзишӣ, аз ҷумла аспсаворӣ, тирандозӣ, шамшерзанӣ, хулоса, паҳлавонӣ ба урфу одати умумимиллӣ табдил ёфтанд.

Дар замони Сосониён санъатҳои шахрсозӣ, меъморӣ, рассомӣ, ҳайкалтарошӣ, наққошӣ бо хусусиятҳои миллии айваста таракқӣ карданд ва имрӯз ҳам бонси ифтихори фарҳанги миллии ва ҷаҳонӣ мебошанд.

5. Дар ин давра забони хаттӣ-китобии паҳлавӣ дар саросари Тоҷикзамин забони умумидавлатӣ ва динӣ, (аз ҷумла Авесто, Занд) буд, ки онро диндорон аз Осиён Сағир то Хутан меҳонданд ва пайравӣ мекарданд. Забони паҳлавӣ ва ойини Маздаясно барои тамоми тоҷикон-эрониён як буд ва вай дар умумияти қавмию миллии мо нақши пайвандгариро мебозид.

6. Сабаби асосии инкирози давлати бузурги Сосониён он буд, ки баъди Анушервон шоҳи сиёсатмадору хирадманде сари қор наомад. Хусрави Парвиз ба ҷанги 27-солаи худ бо румиён ва маишатҳои бемаънӣ, ки дар онҳо ҳазорон одамон ба муфтхӯрӣ ва айшу ишрат машғул буданд, иқтисодиёти мамлакатро хароб ва мардумро аз худ дур сохт. Бисёр вилоятҳо аз сустии ҳукумати марказӣ истифода

бурда, худро мустақил эълон карданд. Бисёр наздикони шох а форигболии ӯ истифода бурда, гани шуда, даъвои давлатро сохиб шудан мекарданд. Баъди Хусрави Парвиз дар Тоҷикзамини Фарбӣ шохе пайдо нашуд, ки мамлакатро сарварӣ ва дар лашкар ва ҳукума тартибу интизом чорӣ намояд. Аз сӯнқасдҳо ва кушторҳои дарборӣ, парокандагӣ ва бемадории давлати Сосониён душманони дерина - румиҳо ва тозиён хуб истифода бурданд.

САВОЛҲО:

1. Ойини Маздаясно баъди давлатӣ шудан чӣ аҳамияте касб кард?
2. Чаро динро такагоҳи давлат ва давлатро пуштибони дин мегӯянд?
3. Чаро Ардашер артиши кироҷро ба мунтазам табдил дод?
4. Марказонидани сохтори давлатиро чӣ тавр мефаҳмед?
5. Ҳиссагузориҳои Сосониён дар илму фарҳанг аз чиҳо иборат буд?
6. Сабабҳои вожгунии давлати Сосониён кадомҳоянд?

БАХШИ 2

Боби III ТОЧИКОН-ЭРОНИЁНИ ШАРҚИ ДАР АСРҲОИ III-VIII

§ 12. КУШОНИЁНИ КУЧАК ДАР АСРҲОИ III-IV

Ахбори сарчашмаҳои ҷинӣ (хитӣ). Дар Тоҷикзамини ғарбӣ дудмони Сосониён замоне ба арсаи таърих омад, ки давлати Портҳо дар Ориён Ғарбӣ ва давлати Кушониён дар Ориён Шарқӣ рӯ ба таназул ниҳода буданд. Яке аз сабабҳои камқувват шудани империяи Кушониён дар асри III ба шохгарӣҳои алоҳида тақсим шудани он буд. Аз сарчашмаҳои хатӣ, махсусан ҷинӣ, ба хубӣ бармеояд, ки давлати бузурги Кушониён дар байни бозмондагони ин хонадон бахш шуд. Дар ин давра Сугд, Хоразм, Фарғона ва Қошғару (Кашғар) Хутан алоҳида шуда буданд.

Вақте ки Ардашер ва Шопур ба Тоҷикзамини Шарқӣ лашкар кашиданд, дар марзи шарқии худ муқобилияти ҷиддӣ надиданд ва то ба Кобулу Пишовур (Пашкабур) омаданд.

Баъди вафоти кушоншоҳ, Васудайв соли 223 дар Кушоншаҳр подшоҳе пайдо нашуд, ки ин давлати бузургро дуруст идора намояд. Дар замони подшоҳии Васудайв ба Кушониён аз дарён Хоразм то Ҳиндустони Марказӣ ва аз Систон то марзи Чин иттиҳод менамуданд. Дар он замон дар ҷаҳон чор империя бузург: Рум (Рим), Порт, Кушон ва Чин вучуд доштанд. Аз ин ҷаҳор империя дутоаш дар сарзамини ориёӣҳо (тоҷикон) вучуд доштанд, яъне тоҷикон-эрониён соҳиби ду давлати бузург буданд. Давлатҳои, ки минбаъд дар каламрави ин ду империя ба вучуд омаданд - Сосониён ва Ҳайтолиён сарзаминҳои дар дасти ин ду империя бударо барқарор карда натавонистанд.

Марказгурезие, ки дар давлати Кушониён, дар нимаи асри III сар шуд, дар натиҷаи лашкаркашиҳои Сосониён як қисми вилоятҳои шарқиро ба давлати худ ҳамроҳ намудан, боз бештар ғарбид. Аз эҳтимол дур нест, ки дар ҳамин давра вилоятҳои Фарғона, Чоч, Сугд ва Хоразм ба дасти хиёниҳо мегузаранд. Дар вилоятҳои соҳили чапи Ому дудмони Кидориҳо пайдо мешавад, ки аслан аз Кушониён буданд. Сабаби ба сари қудрат омадани Кидориҳо шояд он буд, ки дар охири асри III вилоятҳои Шимолии Кушоншаҳр ба дасти хиёниҳо, ки баъд бо номи Ҳайтолиён машҳур мешаванд, мегузаранд.

Гузаштани Сугд, Хоразм ва баъдтар тамоми сарзаминҳои соҳили рости Омударё ба хиёниҳо Кушониёни Кучакро маҷбур менамояд, марказро ба Балх ва аз он ҷо ба Синду Хинд баранд. Маркази Кушониёни Бузург дар Бағлон ҷой дошт. Хукмронии дудмони кидориҳо 100 сол давом кард ва онҳо ба номи Кушониёни Кучак машхуранд. Онҳо лақаби Кушониёни Кучакро барои он гирифтанд, ки ҳокимияти худро дар тамоми Кушоншаҳр барқарор карда натавонистанд. Чи тавре ки дар баҳши Сосониён нақл намудем, дар Ориёзамини Фарбӣ ба ҷои давлати Портҳо давлати Сосониён арзи вучуд кард. Дар ҳудуди давлати Кушониҳо - дар Ориён Шарқӣ ду давлат: кирдориҳо ва хиёниҳо-ҳайтолиён ба вучуд омаданд. Кирдориҳо сарзаминҳои соҳили чапи рӯди Ому ва хиёниҳо ҳудуди рости онро ба иттиҳоди Бадахшон дароварданд.

Дар солномаи ҷинӣ гуфта мешавад, ки ючиҳо дар натиҷаи фишори қабилҳои жуван-жуван маркази давлати худро ба шаҳри Боло-Балх оварданд. Баъд кушоншоҳи баҳодур аз кӯхҳои бузург - Хиндукӯх гузашта, панҷ шохигарии он ҷоро мутен худ сохт ва дар он ҷо аз тилло ва нуқра сиккаҳо бо номи Кидоркушоншоҳ баровард. Сиккаҳо бо хати бараҳманӣ буда, дар як рӯи онҳо расми шох ва дар рӯи дигар акси мичмари оташ қашида шудааст. Мувофиқи гуфтаи сиккашиносон, ин пулҳо дар солҳои 390-430 дар ноҳияи Ҷануби Хиндукӯх бароварда шудаанд.

САВОЛҲО:

1. Чаро империяи бузурги Кушониён пароканда шуд? Сабаби онро гӯед.
2. Чаро Кушониёни асрҳои IV ва V-ро Кушониёни Кучак чомидаанд?

§ 13. ХИЁНИҲО-ҲАЙТОЛИҲО

Сиёсати берунии Ҳайтолиҳо дар асрҳои IV-V. Тавре ки қаблан зикр карда будем, дар адабиёти таърихӣ хиёниҳо ва ҳайтолиҳо ду қавми алоҳида доништа шудаанд, ки нодуруст аст. Хиёниҳо ҳамон ҳайтолиҳо мебошанд ва баробари кидориҳо дар шимолии Кушоншаҳр ба майдони сиёсӣ омадаанд. Мувофиқи ривояти муаррих Аммиан Марселлин соли 346 шоҳи Сосониён Шопури II ба муқобили хиёниён ва евсенҳо-кушонҳо лашкар мекашад. Кушониҳо бо хиёниҳо ба вилоятҳои Марв ва Гургон таҳдид мекарданд. Дар ин ҷанг Шопур бо хиёниҳо ва деҳиҳо, ки худро мустақил эълон карда буданд, сулҳ мебандад. Мувофиқи ин шартнома соли 359 хиёниҳо ҳамроҳи дастаҳои Сосониҳо шаҳри Суриён Амитро забт намуданд. Аммо дар

ин ча. писари шохи хиёнихо Ғурумбод, ки чавони хеле зебо буд, ҳалок мешавад.

Сарчашмаҳои ҷанубӣ хабар медиҳанд, ки хиёнихо (хунҳо) чор насл мешавад, ки мулки Сугдро дар тасарруф доранд, яъне аз нимаи асри III милод.

Яке аз муаррихони арманӣ Е. Вардапат менависад, ки шоханшоҳ Яздигурди II ба сарҳадҳои шарқии давлати худ лашкар кашида, дар рустоҳои дарёи Гургон аз болои хиёнихо голиб омад ва шохи онҳо Чолро кушт ва мулкашро ба тасарруфи худ гирифт.

Дар ҳамин давра Сосониён Тирмиз ва Чағониёнро низ гирифтанд ва дар Тирмиз маъбади бузурги ойини буддой вучуд дошт, онро хароб намуданд. Аммо дар ин давра аз дудмони хиёнихо-ҳайтолихо қувват гирифта на танҳо соҳилҳои рости Ому, балки соҳилҳои чапи онро гирифта, маркази давлати худро ба Кундуз мекӯшонанд ва тамоми Бохтар - Тахористонро ба тасарруф медиаранд. Вакте ки Яздигурди II солҳои 453-454 ба марзҳои шарқӣ лашкар кашид, аз ҷониби ҳайтолихо шикаст хӯрд. Ҳайтолихо дар шаҳру деҳоти Хуросон харобкорӣ намуданд. Ҳамин тавр, ҷангҳои шоҳи сосонӣ Яздигурди II Фирӯз (457-484) дарозмуддат буданд. Ҳатто Фирӯз бо ёрии ҳайтолиён соҳиби тахту тоҷи шоҳӣ мешавад. Вай барои ин кӯмак ба ҳайтолиён Тахористонро медиҳад. Вакте ки Фирӯз тахту тоҷро ба даст овард, ҳосилзаминҳои ба ҳайтолихо додашро баргардонад ва бо онҳо ҷангро сар мекунад. Мувофиқи ривояти муаррих Табарӣ, Фирӯз бо ҳайтолиён аҳд баста буд, ки дар Шарк бо онҳо ҷанг намекунад ва марзи ҳар ду давлат бурҷи соҳтан Баҳроми Ғур ҳисоб мешавад.

Аммо вай аз ин ваъда пушаймон мешавад ва пинҳонӣ ба марзи шарқӣ лашкар оварда, сутуни сарҳади соҳтан Баҳромӣ Ғурро дар 50 фил баста, ба даруни ҳоки ҳайтолихо меорад. Ҳайтолихо аз ин қори Фирӯз огоҳ шуда, дар сари роҳи лашкари ӯ хандақ қанда, болои онро бо алафу буттаҳо ҷунун устодона мепӯшонанд, ки кас гумонбар намешавад. Фирӯз бо писаронаш ва як қисми лашкараш дар ин ҷо меафтад.

Аскарони ҳайтолихо, ки дар камин нишаста буданд, ба ҳучум гузашта, ба дастаҳои Сосониён шикасти сахт медиҳанд ва Фирӯзу писаронашро асир мегиранд. Дар ин ҷанг Фирӯз бо пулу моли зиёд худро начот медиҳад ва ба ватанаш бармегардад. Баъди ҷанг вақт боз ба ҷанг меояд ва боз асир мешавад. Ин дафъа тоҷи ҷангро 30 ҳачир бори нуқра дод ва илова ваъда кард, ки дигар бо ҳайтолиён ҷанг нахоҳад кард. Аммо дар хазина 30 ҳачир бори тангаи нуқра ёфт нашуд, бинобар ин писараш Қубодро гарав монда ба Тайсафун бармегардад ва ваъда медиҳад, ки хоҳарашро ба зании шоҳи ҳайтоли Ахушнавоз мефиристад ва дигар ҷанг намекунад.

Расми 11. Давлати хайтолиён дар асри IV-VI.

Мувофиқи ин шартнома, Марв ва тамоми ноҳияҳои Тахористон ба хайтолиён мегузаранд ва Сосониён дар муддати ду сол товоии ҷанг медиханд.

Ба гуфтаи муарихи румӣ Приск Пани занӣ фиристодаи Фирӯз на хоҳари ӯ, балки канизи ӯ будааст. Аз ин фиребкорихон Фирӯз шоҳи хайтолиён Кунха ба хашм меояд, аммо сир бой намедихад. Вай низ мехоҳад Фирӯзро фиреб диҳад ва ба ӯ мактуб навишта, хоҳиш менамояд, ки барои омӯхтани назария ва амалияи ҷанг барои сарбозони хайтолиӣ устодон фириствад.

Фирӯз 300 нафар донандагони назарияи ҷангро аз ашрофи Порс ба назди хайтолиён мефириствад. Хайтолиён як қисми оиҳоро кушта ва қисми дигарро маъҷуб намуда, назди Фирӯз бармегардонанд ва меғӯянд: «ин аст подоши фиреби шумо барои шумо».

Ин ҳодиса сабаби ҷанги сеюми Хайтолиён бо Сосониён мешавад. Дар ин ҷанг Фирӯз кушта ва бисёр русто ва шаҳрҳои Сосониён ғорат ва хароб мешаванд. Сосониён дар тӯли ҷанг ду сол товоии ҷанг медиханд. Дар ин давра, дар Порс тангаҳои нуқра ба забони

хайтолиён сикка зада мешаванд. Ин тангаҳо ба замони подшоҳии Баллош (484-488), Кубод (488-531), аввали ҳукмронии Хусрави I (531-579) рост меоянд. Ин сиккаҳо ба он далолат мекунанд, ки дар ҳамин солҳо Сосониён ба Хайтолиён боқ меоданд.

Ба Давлати Хайтолиён ҳамроҳ кардани Ҳиндустон ва Хутан. Дар асри V ба давлати Хайтолиён тамоми вилоятҳои Осиёи Миёна: Ҳафтрӯд, Исфанҷоб, Фарғона, Истаравшан, Суғд, Хоразм ва Тахористон, инчунин Зобул, Кобул ва Синд дохил мешуданд. Баъди галаба бар Сосониён Хайтолиён бо мақсади ба тасарруф даровардани тамоми сарзаминҳои Кушониёни Кӯчак ба Ҳиндустон лашкар кашиданд. Онҳо соли 460 бо империяи Гуптҳои Ҳинд чағида, воридаи Гандҳор шудаанд. Азбаски Хайтолиён зардуштӣ буданд, ибодатгоҳҳои буддоиро хароб менамуданд ва гораи мекарданд. Маҳз дар ҳамин давра ибодатгоҳи Гансило ва Гандҳо хароб шудаанд. Солҳои 490-515 шоҳи Хайтолиён Тораман ба Гуптҳо шикаст дода Синд, Рачистон, водихон Чамму ва Гангро гирифт.

Аммо гуруҳҳои, ки Ҳиндустонро гирифта буданд, худро мустақил эълон намуда, бо хати хиндӣ сиккаҳо мебароранд. Баъди вафоти Тораман вориси ӯ Михркуло (515-544) шаҳри Сағал-Сиёлкутро маркази давлати худ интихоб намуд. Ин бузургӣ дер давом накард. Қувваҳои якҷояи хиндувион ба Михркуло шикаст доданд ва бисёр вилоятҳоро боз пас гирифтанд.

Хайтолиён дар як вақт ба Хутан дохил шуда, онро низ ба империяи худ ҳамроҳ намуданд. Байни солҳои 493-508 вилоятҳои Қошғар ва Турфон ба итоати Хайтолиён даромаданд ва бо ин роҳ тамоми қабилҳои ориёии ин ҷаҳр ба як давлати бузурги тоҷикӣ дар Шарқ муттаҳид гардиданд.

Асри V, нимаи аввали асри VI давраи бузургии ҳукумати Хайтолиҳо аз Ҳироту Систон то Тибету Чин ва аз дарёи Хоразм то Ҳиндустони Марказӣ доман паҳн карда буд. Худуди вай аз худуди давлати Кушониёни Бузург бештар буд. Маркази давлат шаҳри Бомиён буд. Давлати Хайтолиён марказонида шуда буд, сиккаҳои он намуди сиккаҳои Сосониёро доштанд. (Расми 11).

САВОЛҲО:

1. Хиёниҳо бо Хайтолиён чӣ муносибат доштанд ва чаро муаррихони қадим онҳоро қавмҳои ҷудо ҳисобиданд?
2. Дар замони кадом шоҳон давлати Хайтолиён пурзӯр буд?
3. Дар замони кадом шоҳони сосонӣ ва хайтолиӣ ҷангҳои шадид рӯй додаанд?

§ 14. ПАЙДОИШИ ХИЁНИҶО-ҲАЙТОЛИЁН. НАЖОД ВА ВАТАНИ ОНҶО

Мо дар дарси гузашта дар бораи онҳо каме нақл карда будем, аммо дар бораи пайдоиш, ном, ватан ва нажоду забонашон акнун мухтасаран ҳарф мезанем.

Аз таърихи синфи 5 медонед, ки ориёно ба ду ғурӯҳ: кишоварзон ва чорводорон тақсим шуда буданд. Кишоварзон худро ориёӣ ва чорводорон туронӣ меномиданд, яъне туронӣ лақаби чорводорони ориёнажод буд. Мувофиқи навиштаҳои авестой, турҳо сахронавард буда, диёнати офтобпарастӣ, бутпарастӣ ва бисёрхудой доштанд. Зардушт бо онҳо ҷангида, ба яктопарастӣ даъват кардааст, аммо турҳо ба ин даъват бо силоҳ ҷавоб медиханд. Аз ҳамон замони дуродур зиддияти байни турҳо ва ориёно оғоз меёбад.

Вожаи **ҳаюн** дар Авесто бо шаклҳои **ҳаюн**, **ҳаюно** ва дар пахлави **хюн** ва дар тоҷикӣ-форсии нав **хиёнӣ** шудааст.

Ҳамаи ориёнажодҳо, аз ҷумла ючиҳо, хиёноҳо (ҳайтолиҳо) ва сугдҳо бо номҳои **ҳу**, **хун** ва **гун** ёд мешаванд. Вожаи **гун**, **ҳу** ва **хун** ҷинҳои аз хиёни Авестой гирифта шуда, маънои пешво, сарвар, волонажодро дорад.

Азбаски ин вожаҳо дар талаффузи лаҳҷаҳо ва овозҳои ҷинҳои урупой ҳарҳела навишта шудаанд, боиси баҳсу мунозираҳои зиёд гардидаанд. Кушонӣён, Хиёниён (Ҳайтолиён) аз нажоди турҳо, саконҳои ориёнажод буданд.

Олимони туркшинос ючиҳо ва ҳайтолиҳоро ба ғуркони мугулсурат нисбат доданӣ мешаванд, аммо ин даъво далел надорад. Аввалан, кофтукови ёдгориҳои хавзаи рӯдҳои Амур, Енисей, Об, ки ғуё ватани туркон ин ҷойҳо мебошад, нишон медиҳанд, ки аҳолии асосӣ аз хазораҳои панҷуми пеш аз милод сар карда, то асрҳои III-IV милод урупойсурат, яъне ориёнажод будаанд. Тадқиқот дар атрофи дарён Хоразм, Олтой ва дигар ноҳияҳои Осиёи Марказӣ гузаронида ба он далелат менамоянд, ки турксуратон танҳо дар асри V ба ин ҷойҳо омадаанд. Ҳамин тавр, ючиҳо, ки дар асри II п.м. ва хиёноҳо дар асрҳои III-IV м. ба сарзаминҳои Бохтару Сугд омада будаанд ва ҳамроҳашон турк нашоштаанд. Маводи симошиносӣ низ шаҳодат медиҳад, ки дар қабри (қосаи сари) кушонӣён ва ҳайтолиён омезиши туркӣ-мугулӣ вучуд надорад. Дар расмҳои болои сиккаҳои Кушонӣён, Хиёноҳо-Ҳайтолиҳо, деворнигораҳо ва ғайра, ки ба замони ин дудмонҳо тааллуқ доранд, омезиши мугулӣ нест.

Дар баъзе сарчашмаҳо ғуфта мешавад, ки хиёноҳо сафеду сурх буданд. Дар бораи хунҳои сафед муаллифи румӣ Прокопийи Кесарӣ чунин навиштааст: «Ҳайтолиёро «хунҳои сафед» меноманд, аммо

Расми 12. Турки ба
Тоҷикзамин омада.

онҳо ба хунҳое, ки мо медонем, - яъне мугулсуратон ҳеч иртибот надоранд, зеро кишварҳояшон ҳамхудуд намебошанд ва наздик ҳам нестанд. Ҳайтолиҳо монанди хунҳо кучӣ нестанд. Онҳо аз замони қадим дар заминҳои ҳосилхез сукунат доранд. Онҳо сафедпӯст ва симои зебо доранд ва хуни ваҳшӣ надоранд ва дар иттиҳод як подшоҳ мебошанд ва давлати қонуни доранд ва монанди румиён ва форсҳо адолатпарваранд».

Ҳамин тавр, муаррих Кесарӣ ҳайтолиҳоро аз хунҳои мугулнаҷод ва кучӣ, ки дар нимаи аввали асри VI м. то ба сарҳади Рум расида буданд, нағз мешинохтааст ва онҳоро хунҳои ваҳшӣ ва беzeb гуфтааст. (Расми 12).

Далелҳои забони низ дар бораи турк набудани Кушонӣён ва хиёниёну ҳайтолиён мавҷуданд. Аввалан, шоҳони кушонӣ, кидорӣ, хиёнию ҳайтолиӣ ҳама номҳои ориёӣ ва ҳатто

зардуштӣ доранд. Дуюм, ахбори ҳаққӣ, ки аз хиёниҳо боқӣ мондаанд, гувоҳӣ медиҳанд, ки забони онҳо ба гурӯҳи забонҳои Ориёӣ Шарқӣ мансуб аст.

Дар ин ҷо ҳайтолиҳоро хун гуфтани Прокопийи Кесарӣ сабаб дорад, ин лақаби таънаомези Сосониён нисбат ба ҳайтолиён мебошад. Яъне, ҳайтолиён дар гузашта хун - кучӣ буданд ва бефарҳанг ҳисоб мешуданд, аммо дар замони Прокопий онҳо бумӣ, бофарҳанг ва соҳибдавлат буданд. Дар бораи мавҷудияти хунҳои сурхрӯй мо низ маводи зарурӣ дорем. Дар расмҳои аз Афросиёб ёфташуда сафирони Чағониён ҳузур доранд, ки якеро рӯи сафеду дигарашро рӯи сурх аст. (Расми 13).

Далелҳои забони низ дар бораи турк набудани Кушонӣён ва хиёниёну ҳайтолиён мавҷуданд. Аввалан, шоҳони кушонӣ, кидорӣ, хиёнию ҳайтолиӣ ҳама номҳои ориёӣ ва ҳатто зардуштӣ доранд. Дуюм, ахбори ҳаққӣ, ки аз хиёниҳо боқӣ мондаанд, гувоҳӣ медиҳанд, ки забони онҳо ба гурӯҳи забонҳои Ориёӣ Шарқӣ мансуб аст. Ҳамин тавр, даъвои туркпарастон дар бораи ин ки ючиҳо, хиёниҳо-ҳайтолиён турканд ва ё ҳамроҳашон туркон буданд, ҳеч далел ва асосе надорад.

Дар бораи ватани аслии ючиҳо ва хайтолиён ҳаминро қайд кардан мумкин аст, ки онҳо пеш кӯчӣ (чорводор) буданд ва дар саҳроҳои Турон, яъне атрофи дарёи Хоразм, заминҳои Олтой, Қазокистон, Қирғизистони имрӯза ва дигар ҷойҳо, аз ҷумла Бадахшон, зиндагонӣ доштанд ва дар охири ҳазораи якум ва аввали ҳазораи дуюми м. бахши зиёди онҳо ба зиндагонии бумӣ шурӯъ кардаанд. Баъди Кушонӣни Бузург онҳо ба сари кудрати сиёсӣ омадаанд. Бояд тазаққур дод, ки Кушон ва Хайтол номи дудмони онҳо мебошад. Дар Авесто онҳо Тур ва Хиён ном доранд.

САВОЛҲО:

1. Дар бораи пайдоиши хиёниҳо-ҳайтолиҳо чӣ гуна баҳсу мунозираҳо вучуд дорад?
2. Қиёфаи антропологии хиёниҳо чӣ гуна будааст?
3. Хиёниҳо бо кадом забон гап мезаданд?
4. Чаро олимони туркшинос ва туркпараст хиёниҳоро турк меноманд?
5. Туркон ба кадом наҷод дохил мешаванд?

§ 15. ШАҲРҲОИ МАРКАЗИИ ТОҶИКЗАМИНИ ШАРҚИ ДАР АСРҲОИ IV-VIII

Дар адабиёти таърихӣ ақидае ҳаст, ки тӯё дар асрҳои III-IV м. дар сохтори ҷомеаи гуломдорӣ таназули иқтисодиву сиёсӣ ба вучуд меояд, ки боиси шӯришҳо ва ҳаробии шаҳрҳои он замон мегардад.

Аммо омӯзиши шаҳрҳои Осиёи Марказӣ дар солҳои охир нишон дод, ки шаҳрҳои марказии Сугд-Самарқанду Бухоро, Фарғона-Ахсиқат, Бохтар-Балх, Марғуш-Марв, Хоразм-Фир чунин ҳаробиро аз сар нагузаронидаанд. Модоме, ки шаҳрҳои марказӣ ҳаробиро надида бошанд, пас ивази сохти гуломдорӣ ба сохти деҳқонӣ-феодалӣ бо роҳи осоништа сурат гирифтааст ва дар ин бора дар дарсҳои аввал сӯхбат шуда буд.

Яке аз сабабҳои таназул паст шудани сифати зарфсозӣ мебошад. Зарфҳои замони Кушонӣни хеле зариф ва бо ранги сурхи баланд оро ёфта буданд. Зарфҳо дар асрҳои V-VIII сифатан аз зарфҳои қулолии асрҳои I-III милод паст меистанд. Қовишҳои бисёрсола дар ҳаробаи Панҷакент исбот намуд, ки сабаби асосии пастии сифати зарфҳои ин замон пеш аз ҳама ба зиёд шудани аҳолӣ ва истехсоли зарфҳо алоқаманд аст, яъне баробари афзудани миқдор, рангу бор сифати ороишӣ додан ва пухтани онҳо коҳиш меёбад. Аммо дар давраҳои минбаъда ҳам миқдор ва ҳам намудҳои гуногуни зарфҳо меафзояд. (Расми 14).

Расми 14. Зарфҳои замони Ҳайтолиён.

Мухимтарин ҳодисаи Тоҷикзамини Шарқӣ дар асрҳои IV-VIII ин афзоиши миқдори шаҳрҳо мебошад. Яке аз сабабҳои зиёд шудани шаҳрҳо осоиши тӯлонӣ ва равиҷи ривочи иқтисодӣ буд. Дар муддати 500-700 соли ҳукмронии дудмонҳои Кушонӣ ва Ҳайтолиён мардумони тоҷик оромона зистанд ва дар шаҳру деҳот хоҷагии кишоварзӣ, чорводорӣ, хунармандӣ, тичорати дохилию хориҷро таракқӣ доданд.

Дар натиҷаи парокандагӣ, ки сохтори деҳқонӣ-феодалӣ ба вуҷуд овард, бисёр вилоятҳо худро мустақил ҳисобиданд, маркази онҳо ба шаҳрҳои наҷандон калон табдил ёфтанд. Ин шаҳрҳо дар каламрави рустоҳои худ роли бузурги фарҳангӣ мебозиданд.

Дар охири асри VI давлати Ҳайтолиён ба ҳучуми туркон аз Шарқ ва Сосониён аз Ғарб тоб наоварда, пароканда шуд. Марв, Истаравшан, Фарғона мустақил шуданд.

Шаҳрҳои Бохтар-Тахористон. Дар Тахористон дар асрҳои VI-VII зиёда аз 35 шаҳригарӣ ба вуҷуд омада буд, ки ҳар яке он шаҳри марказии худро дошт, ки барои равиҷи рустоҳои худ нақши калон мебозид. Аммо чун пештара Балх калонтарин шаҳри Бохтар-Тахористон ба ҳисоб мерафт. Дар ибтидои асрҳои миёна яке аз биноҳои боҳашамати Балх ибодатгоҳи Маздаясноён Навбахор ном дошт ва кохинони он аз тоҷикони маҳаллӣ - Бармакиён буданд. Ибодатгоҳ берун аз девори шаҳристон ҷой дошта, масоҳати зиёдро ишғол мекард. Гунбазу деворҳои ибодатгоҳ бо сангҳои киматбаҳо оро ёфта буданд. Арки даромад 100 газ баландӣ (50 м) дошт, парчами болои он гӯё аз Тирмиз намоён буд. Дар замони Кушонӣ ва

Расми 15. Накшаи топографии Балх.

Ҷайгоҳиён Балх маркази давлат буд ва дар атрофи он девори имоявӣ сохта буданд. Шаҳр аз диҷ, шаҳристон ва работ иборат буд. (Расми 15).

Дар замони Ҷайгоҳиён Толикон маркази дуҷум ба ҳисоб мерафт. Вақте ки туркон Толиконро гирифтанд, маркази давлат ба Бомииён кӯчид ва то омадани арабҳо давом дошт.

Мувофиқи ахбори сарчашмаҳои таърихӣ, Кобул шаҳри калон буд ва шохони он то асрҳои VIII-IX исломро қобул накарда, мустақиллона ҳукумат меронданд. Вилоятҳои Кобул, Зобул, Хирот, Марварӯд, Бодғис ва Бадахшон дорони садҳо шаҳри обод буданд. Мутаассифона, ягон шаҳри асрҳои IV-VIII аз ҷониби бостоншиносон тадқиқ нашудааст.

Тирмиз шаҳри бандарӣ ҳисоб мешуд, масоҳати он 400 га замиро нишғол менамуд. Шаҳр аз диҷ ва шаҳристон иборат буд. Тирмизшохон шаҳр ва рустоҳои атрофро идора менамуданд. Тирмиз шаҳри дуҷуми Ҷайгоҳиён буд, ки бозорҳои рӯиш, дуконҳои галла ва гӯшти арзонтарин дошт. Дар водии Хисор шаҳрҳои Регар, Ҷамоварон (Шаҳринав), Шумон (Хисор), Анлигон, Кумедиён, Вошгирд дар Файзободи имрӯза, Дарбанд дар дуруҳи Дарвозу Рашт, Ғӯрканд - маркази рустои Рашт, Хумӣ - маркази Дарвоз, Рушон, Вахон ва Шугнон вучуд доштанд.

Д. Бухоро

Д. Чин

Д. Кеш

Чўйариз

Расми 16. Нақшаи Самарканди қадим, ки онро рассом П.Д. Воронкин таҷдид кардааст.

Дар минтақаи Хатлон 7 шаҳр вучуд дошт, ки қалонтарини онҳо Хушбак - маркази Хатлоншоҳон ва Бумак (Балчувон) буданд.

Дар воҳии Вахш шаҳрҳои Лавканд (дар ҷои Кўртонгенша) ва Хеловард (дар Колхозободи имрӯза) ҷой доштанд. Дар Кубодиён низ шаҳрҳои Биз, Сукор, Айвач ва ғайра амал менамуданд. Маркази ноҳия шаҳри Биз (бик-бузург) буд бо 4 дарвоза.

Бостоншиносон маркази шохигарии Вахш шаҳри Хеловардро тақдир картаанд. Шаҳр аз қасрҳои шохнишини - диж ва шаҳристони иборат аст. Дар диж голдорҳои бузург барои ҳар гуна маросимҳо, чашмо, қабули меҳмонҳо, ибодатгоҳҳои дини Маздаёсо, буддой, утокҳои дуқабата барои нестикомат ва ғайра ҷой доштанд. Диж дар болон таққурези поҳсағию хишти сохта шуда, бо девори химоявии баландиаш 16 м, роҳрави барои тирандозон, тиркашҳо, бурҷҳои тирандозӣ таъмин буд. Гирди дижро наҳри пуроби паҳнояш 20-30 метри муҳофизат мекард. Аз диж то ба шаҳристони бар сутунҳо пуле сохта буданд, ки хангоми хатари ҷанг гирифта мешуд ва душман ба диж ворид шуда наметавонист.

Расми 17. Порчаҳо аз маросими тоҷузории шоҳи Суғд.

Шаҳрҳои Сугд. Маркази Сугд шаҳри Самарқанд буд ва расман бояд ҳаман рустоҳо ба шoҳи Сугд итоат менамуданд, аммо дар амал ҳар як русто шoҳи худро дошт ва ба ҳукумат итоат намекард.

Дар асрҳои IV-VIII Самарқанд яке аз бузургтарин шаҳрҳо ҳисоб мешуд. Вай масоҳати зиёда аз 400 га заминро фаро мегирифт ва аз диҷ, шаҳристон ва работ иборат буд. Шаҳр махсусан дар асрҳои V-VIII рӯ ба тараққӣ мениҳад. Девори Ҳимоявӣ шаҳр бурҷҳои тирандозӣ дошт. Баландии девор зиёда аз 20 м, ва паҳнояш дар поён то 16 м буд. Дар гирдогирди девор роҳравҳо барои тирандозон вучуд доштанд. Шаҳро хандақи бузурги обдор иҳота менамуд. Аз болои хандақ аризови бузург мегузашт, ки шаҳро бо об таъмин менамуд. Шаҳр хеле устувор буд ва арабҳо барои ишғоли он моҳҳо дар атрофи девори он камин гирифта ҷангидаанд. Дар дохили шаҳр боз ду девори дигари Ҳимоявӣ вучуд доштанд, ки аз ин ду девор гузаштан лозим меомад.

Дар девори шаҳр чор дарвоза бо номҳои дарвозаи Чин, Бухоро, Кеш ва Балх вучуд доштанд. Дар дарвозаҳо масофаи роҳи байни Самарқанд ва ҷойҳои зикршуда навишта шуда буданд. (Расми 16).

Самарқанд калонтарин маркази маъмурӣ, динӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, ҳунармандӣ, савдон дохилӣ ва хориҷӣ буд. Ба ривояти таърихӣ, шаҳр кӯчаҳои тоза, обҳои равои, сардобаҳо, меҳмонхонаву ҳаммомҳо, биноҳои бохашамати дуқабата ва сеқабата, қасрҳои бошукӯҳ, маъбадҳои оташ ва ғайра доштааст. Бостоншиносон дар шаҳристон бинои бохашаматеро тадқиқ намуданд, ки дар девори яке аз толорҳо маросими тоҷгузории шoҳансоҳи Сугд Ваҳуман нақш ёфтааст. Дар маросим меҳмонҳо аз мамлакатҳои хориҷӣ, аз ҷумла дабирони шoҳи Ҷағониён иштирокдоранд. Тадқиқоти ин расм нишон медиҳад, ки дар он маросим шаҳсони таърихӣ ширкат варзидаанд.

Мутаассифона, на ҳаман бахшҳои ин асар боқӣ мондаанд. вагарна мо маросими тоҷгузории шoҳи Сугдро бо тамоми ҷузъиёташ мефаҳмидем. Аммо ҳар он ҷӣ боқӣ мондааст, сарчашмаи нодире барои таърихи халқи тоҷик мебошад. Дар расм сафирон-чиноиҳо, туркон, ҳиндуҳо, корейҳо ва ҷағониён кашада шудаанд.

Қимати ин асари нодир боз он аст, ки дар домани сарварони ба тоҷгузорӣ даъватшуда нутқи вай навишта шудааст, бинобар ин тадқиқи ин шoҳасари расмони сугдӣ аҳамияти бузурги таърихӣ дорад. Арзиши дигари ин асар аз он иборат мебошад, ки дар он намояндагони халқҳои гуногун бо сару либос ва намуни таърихӣ худ тасвир ёфтаанд, ки ба халли бисёр масъалаҳои этникӣ мадад мерасонанд. (Расми 17).

Тадқиқоти ин шoҳасар нишон дод, ки ҳаман расмҳои дар деворҳои Самарқанд (Афросиёб) ва Панҷакент кашадашуда навиштаҳои тафсири доштанд.

Мутаассифона, натиҷаи қовишҳои солҳои охири ин қаср ҷоп нашудаанд ва умедворем, ки баъди ҷоп шудани ин шохасар мо дар бораи тоҷузории шохони пеш аз исломи тоҷикони Сугд маълумоти бештар ба даст меоварем. Рассомони самарқандӣ, бешубҳа, дар хунари тасвирнигорӣ аз рассомони панҷакентӣ устодтар будаанд. Ин бартариро мо дар соҳаҳои хунавармандӣ мушоҳида карда метавонем. Самарқанд маркази савдои байналхалқӣ буд. Дар бозору кӯчаҳои он тоҷирон ба забонҳои хиндӣ, чинӣ, тибетӣ, туркӣ, румӣ ва ғайра ҳарф мезаданд ва сугдиёни зиёде буданд, ки бо ҳамаи ин забонҳо тарҷумонӣ мекарданд.

САВОЛҲО:

1. Чаро дар давраи мазкур сифати зарфсозӣ коҳиш ёфт?
2. Сабаби тараққии шаҳрҳо чӣ буд?
3. Шаҳрҳои калонтарини Тоҷикзамини Шарқӣ кадомҳо буданд?
4. Дар ноҳияи шумо кадом шаҳрҳои қадима вучуд доранд?

§ 16. ПАНҶАКАТ НАМУНАИ ШАҲРҲОИ АСРҲОИ V-VIII

Дар Тоҷикзамини Шарқӣ Панҷакати асрҳои V-VIII ягона шаҳрест, ки ҳаматарафа тадқиқ шудааст ва намунаи барҷастаи шаҳри ибтидоӣ асрҳои миёна ҳисоб меёбад ва аз ин лиҳоз дар бораи он муҳтасар маълумот медиҳем. Панҷакат шаҳри ягона аст, ки 50 сол боз мунтазам бо сарвари бостоншиносони машҳур Ю.Якубовский (1946-1954), А.Белинский (1954-1978) ва Б.И.Маршак аз соли 1978 то имрӯз омӯхта мешавад. Дар натиҷаи ҳафриёти тӯлонӣ маълумоти нодире дар бораи таърихи шаҳри асрҳои IV-VIII ба даст омадааст.

Мувофиқи маълумоти аз Панҷакати қадим ба дастовардаи бостоншиносон шаҳр аз диж, шаҳристон, работ ва қабристон иборат будааст.

Диж ё диж ҷои истиқомати шох ҳисоб меёфт, аммо дар он на танҳо хонаҳои истиқоматӣ, балки толорҳои зиёд барои маросимҳои дарбор, маҷлису қабули меҳмонҳои дохилӣ ва хориҷӣ кушода шудаанд. Дар қасрҳои шохӣ Панҷакат 4 толори бузург: яке барои қабули диндорон, ки дар вай меҳроби оташи муқаддас мавҷуд аст; дуюм барои тоҷирони дохилӣ ва хориҷӣ; сеюм барои кишоварзон ва ҷаҳорум толори бузургтарин барои маҷлису қабули ҳамаи табақоти ҷомеа вучуд дошт. Дар он толор дар девори ҷанубӣ суфа барои тахти шохӣ сохта шудааст, ки нисбат ба дигар суфаҳо баланд аст, дигар суфаҳои атроф зинадор мебошанд. Ҳар кас мувофиқи вазифаю мақоми иҷтимоии худ дар толор ҷой дошт ва ҳақ надошт, ки дар ҷои дигар нишинад.

Девор, сутун ва дару пӯшиши толорҳо бо расму наққошиҳо ба мавзӯҳои гуногун аз ҷумла, Рустамнома, Сиёвушнома, Афросиёбнома, корномаҳои бузургони ориёӣҳо-точикон, Ҷамшед, Фаридун, Сиёвуш ва ғайра баҳшида шудаанд.

Дар қасрҳои Панҷакат ғайр аз ин утоқҳои истикоматии дастаи шохӣ, дабистон барои кӯдакони шох ва дарбориён, ибодатгоҳ, дафтари девон ва ғайра ҷой доштанд. Ҳамин тавр, диҷ як шаҳри шохӣ, таҷассуми давлату сарват ҳисобида мешуд. Диҷи Панҷакат дар замони Кушонӣ дар лаби чашмаи бисёр лазизу мусаффо, дар яке аз ҷойҳои хушманзар ва мафтункунанда қарор дошт. Дар девори яке аз толорҳои асри VI дар назди чашма манзараи шикори шох ба ғусфандҳои кӯхӣ ақе ёфтааст. Ин манзараи шикори шохони сосониҳо дар Тоқи Ширин ба ёд меорад. Охирии шохӣ Панҷакат Деваштич таъвоғари салтанати тамоми Суғд буд. Дар замони ӯ Панҷакат ба яке аз шаҳрҳои ободтарини на танҳо Суғд, балки тамоми Ҷочикзамин табдил ёфт. Агар ҳуҷуми арабҳо онро хароб намекард, вай шаҳри бузурге мешуд.

Шаҳристон. Он аз маҳалҳо иборат буд. Дар ин ҷо бостоншиносон маҳаллаи бузургро ҳафр карданд, ки дорони даҳҳо биноҳои истикоматии одамони давлатанд, миёнаҳол ва камбағали шаҳр мебошад. Дар адабиёти таърихӣ ақидае ҳаст, ки ғуё дар шаҳр аҳоли вобаста ба моликияти худ дар маҳалҳои ҷудоғона мезистанд. Ҳафриёти Панҷакат нишон дод, ки ин ақида дуруст нест. Шаҳрвандон новобаста аз мансубияти иҷтимоӣ якҷоя мезистанд. Дар ҳар маҳалла хонаҳои бошукӯҳи давлатмандон, миёнаҳолон ва кабағалон вомехӯранд.

Албатта, дар баъзе шаҳрҳо одамони вобаста ба касбу кор мезистанд. Масалан, дар баъзе шаҳрҳо, маҳаллаи кулолон, заргарон, мисгарон ва ғайра вучуд доштанд.

Дар ҳар маҳаллаи Панҷакат бозор, ибодатгоҳ ва раиси маҳалла вучуд дошт. Маҳалла як ҷузъи шаҳр буд ва маркази ҷамъиятии ҳудро дошт.

Дар Панҷакат бинои боҳашмате толорҳо, утоқҳои гуногун, пешайвон, ҳавлӣ ва ҳавз дошт. Ҳар ду бино паҳлу ба паҳлу сохта шуда, бо девори ҳавлӣ аз якдигар ҷудо мебошанд.

Ин ибодатгоҳҳо хонаи худоён Бағистон ном доранд. Дар онҳо ҳайкалҳои фариштагон ва худованди бузурги авестой ҷой доштанд. Дар яке аз биноҳои ибодатгоҳи оташи муқаддас мавҷуд аст.

Суғдиён дар ибодатгоҳҳои худ, ки хонаи худоён ном дошт, ҳайкалони фаришта ва худованди бузургро нигоҳ медоштанд ва ба онҳо сачда мекарданду намоз мегузориданд. Нақшаи ибодатгоҳҳои Панҷакат барои намоиши ҳайкалон муносиб аст. Ҷониби шарқии он

девор надорад ва ба сӯи офтоб нигарон сохтаанд, яъне барои рӯшноии офтоб ибодатгоҳро бо пешайвон сохтаанд, то ки дар рушноии офтоб ҳайкалон хуб намоён бошанд.

Ҳайкалони аз тилло, нукра, биринҷ, латуи ва сангу ҷӯб сохташуда бо сару либос ва зеварҳо оро ёфта, ба монанди инсонии зинда буданд.

Мувофиқи ривояти Наршаҳӣ шоҳи Бухоро соли як бор дар майдони ибодатгоҳи худоён меистод. Дар ин рӯз қасоне, ки бутҳои шикаста доштанд, онҳоро нав менамуданд. Ин анъана аз замони хеле қадим то омадани ислом вуҷуд дошт. Худои бадӣ Аҳриман ва Заҳҳок низ ҳайкал доштанд. Сугдиён ба онҳо низ сачда менамуданд, то ки ба одамон бадӣ нақунанд. Ғайр аз ин, дар ҳар маҳалла ибодатгоҳи маҳаллӣ вуҷуд дошт. Давлатмандон дар хонаҳои худ ибодатгоҳ доштанд ва ба маъбади маҳалла ё шаҳр нарафта, он ҷо намоз меҳонданд. Дар рӯзҳои Наврӯз дар ҳавлии ин ибодатгоҳҳо ҳайкалҳои кӯҳнаи худоёнро иваз менамуданд.

Шаҳри Панҷакат бузург набуд, вай ҳамагӣ 13 га заминро дар бар дошт. Шаҳр ду дарвоза дошт, ки кӯчаҳои марказӣ бо онҳо пайваст буданд. Як дарвоза дар девори шимолу шарқӣ ва дигаре дар девори ҷанубӣ ҷой доштанд.

Панҷакат дар асоси нақшаи меъмории сохта шуда буд. Биноҳои шаҳр аксаран дуқабата ва ҳатто сеқабатаи балкони равандор буданд. Биноҳо аз поҳса ва хишти хом сохта шудаанд. Пушиши онҳо ҷӯбӣ ва баъзан гунбазӣ аст. Меъмории шаҳр тамоми қоида ва анъанаҳои биносозиро медонистанд ва дар асоси онҳо амал мекарданд. Бештари биноҳои шаҳр ба давлатмандон нисбат доранд. Ҳамаи биноҳо, меҳмонхонаи боҳашамат доранд ва деворҳо бо мусаввараҳо ва ҷӯбҳои қандакорӣ оро ёфтаанд.

Чунин ба назар мерасад, ки дар Панҷакати асрҳои IV-VIII бенавоён набудаанд, мардум серу пур мезиштаанд.

Шаҳр кӯчаҳои тоза ва баъзан сангфарш дошт, шаҳрро бо қубурҳо аз об таъмин менамуданд. Шаҳр дорои дуконҳои савдо, хунармандӣ, қудолӣ, мисгарӣ, оҳангарӣ, заргарӣ, тингабарорӣ, рассомӣ, наққошӣ ва ғайра буд.

Атрофи шаҳрро девори ғимоявии баландиаш 16 м ва паҳниаш 12 м бо бурҷҳои тирандозӣ ва гиркашҳои роҳравҳои тирандозӣ иҳота менамуданд.

Шаҳри беруна - работ дар шимолу шарқӣ ва ҷанубӣ берун аз девор ҷой дошт. Хонаҳои берун аз девор замини наздихавлигӣ доштанд. Дар миёни онҳо хонаи устои шишарез, шаробқаш ва ғайра вуҷуд доштанд.

Қабристон. Дар масофаи 300-400 м дуртар дар теппаҳои ҷанубии шаҳр фарвартиқҳо - гӯрхонаҳои оилавӣ ё авлодии шаҳриён сохта

шуда буданд. Дар ин фарвартикҳо сугдиён устухонҳои тозаи мурдаҳои худро дар танбарҳо-устухондонҳои гилии пухта нигоҳ медоштанд.

Тоҷикон заминро муқаддас меҳисобиданд ва мурда онро харом мекунад гуфта часадро дар дахма - дар ҷои атрофаш девору тағаш санг мегузоштанд. Вақте ки устухонҳо аз ғушт тоза мешуданд, онҳоро оварда дар фарвартикҳои оилавӣ мегузоштанд. Ҳамин анъана дар тамоми шаҳрҳо вуҷуд дошт.

САВОЛҲО:

1. Барои чӣ Панҷакат мавриди омӯзиши ҳаматарафаи бостоншиносон қарор гирифтааст?
2. Шаҳр аз чанд қисмат иборат аст?
3. Чаро дар атрофи шаҳрҳо девор месохтанд?
4. Барои чӣ ҳамаи биноҳои Панҷакат меҳмонхона доштанд?
5. Сугдиён ба кадом дин эътиқод доштанд?
6. Сабаби ба фарвартикҳо гузоштани устухони мурдаҳо дар ҷист?

§17-18. ШАҲРҲО

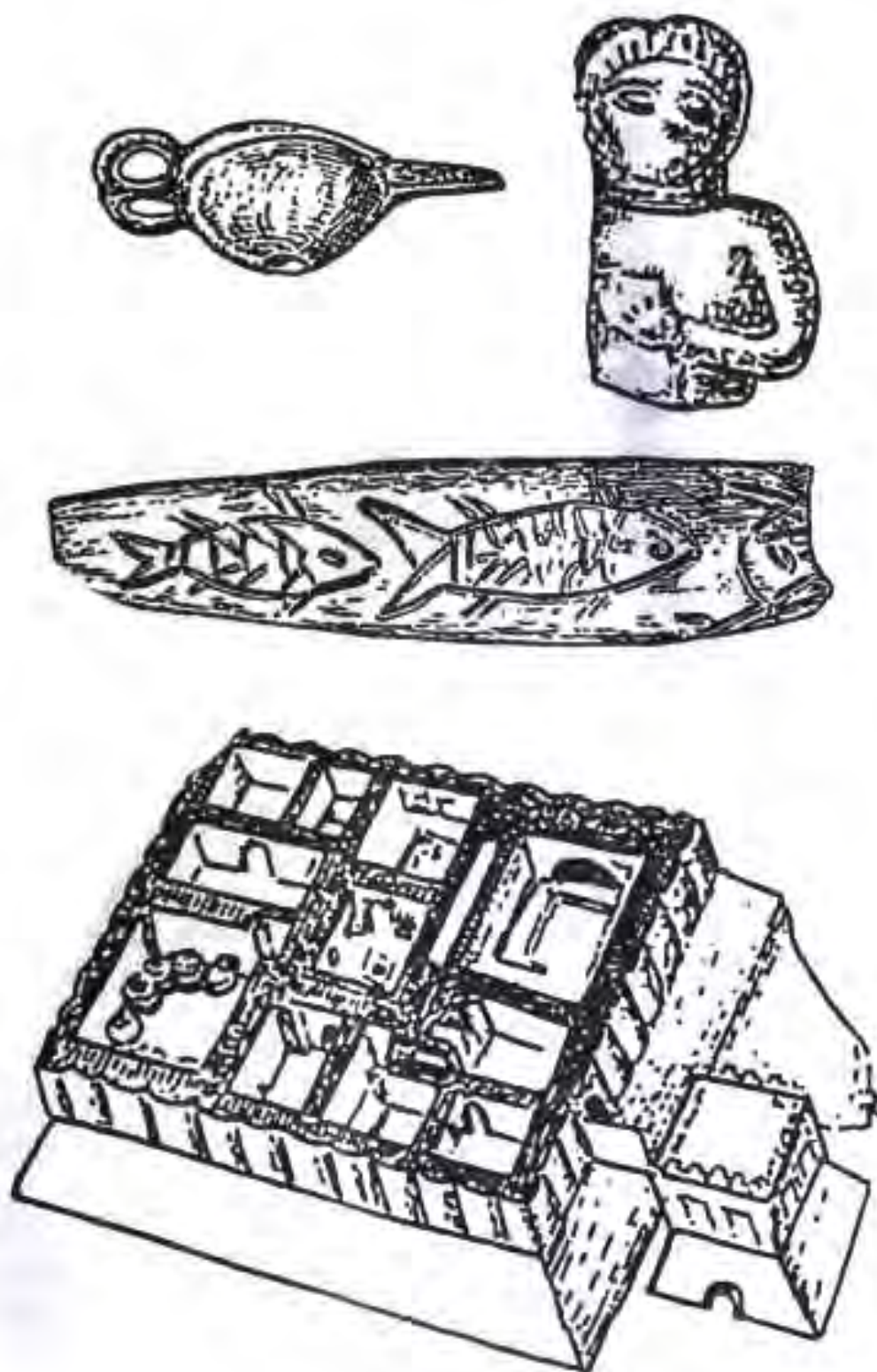
Шаҳрҳои Марв. Дар вилояти Марв дар асрҳои III-VIII даҳо шаҳри бузург аз қабилҳои Нусай, Марварӯд, Сич, Бобак, Фашан ва ғайра вуҷуд доштанд, аммо бузургтарини онҳо маркази вилоят - шаҳри Марв буд. Масоҳати он зиёда аз 300 га заминро дар бар мегирифт. Шаҳр аз диж, шаҳристон ва рабоб иборат буд.

Шаҳр то истилои араб дар ҷои ҳозираи Габрқалъа воқеъ буд. Атрофи шаҳр бо девори ғимоявӣ иҳота шуда ҷаҳор дарвоза дошт. Дар болои дарҳо расми фариштаи шамшердор акс ёфта буд. Фариштаро пуштибони шаҳр меҳисобиданд. Марв маркази сарҳадӣ, маъмурӣ, ҳунармандӣ ва тиҷоратии Сосониён ба шумор мерафт.

Марзбони Марв яке аз шахсони бонуфузи дарбори Сосониён буд. Қабатҳои асрҳои IV-VIII милодии Марв омӯхта нашудаанд. Танҳо дар маҳаллаи кулолон тадқиқ гузаронида шудааст, ки аз ҳунари баланди онҳо шаҳодат медиҳад. Марв баъди истилои арабҳо ба маркази Хуросон табдил ёфт. Арабҳо берун аз Марв лангар заданд ва аз ин ҷо ба забт намудани вилоятҳои Мовароуннаҳр машғул шуданд.

Шаҳрҳои Хоразм. С.П.Толстов - яке аз мутахассисони маъруфи таърихи Осиён Марказӣ чунин ривоят пешниҳод карда буд, ки дар натиҷаи таназзулоти соҳти ғуломдорӣ ҳамаи шаҳрҳои он давра хароб шудаанд. Шаҳрҳои нав ҳамчун кушкҳои деҳқонӣ-феодалӣ ба вуҷуд

Рисун 18. Бозёфтхо аз хафрети Хоразм.

меоянд ва минбаъд дар атрофи он тараққӣ мекунанд. Ин фикр, аз як тараф дуруст бошад, аз тарафи дигар хатост, зеро на ҳамаи шаҳрҳои давраи гуломдорӣ дар давраи таназулот хароб шуда буданд ва чӣ тавре ки қаблан зикр карда будем, аксари онҳо дар асрҳои минбаъда тараққӣ карда, ба шаҳрҳои бузург табдил ёфтаанд. Танҳо маркази Хоразм шаҳри Фир ба таназул дучор меояд, аммо он ҳам сабаб дорад. Аввал он ки Хоразмшоҳон дар асри IV м. маркази давлати худро ба шаҳри Каёт мекӯчонанд. Каёт дар Фир то асри V давом мекунад, аммо баъди маркази шохиро аз он ҷо бардоштан бисёр дарбориён, ки бузургони мамлакатро ташкил мекарданд, ба Каёт кӯч мекунанд, ки боиси хароб шудани Фир мегардад. Албатта, сабабҳои дигар низ буданд.

Шаҳри Каёт дар соҳили Ҷайхун ҷой дошт ва дар вақти истилои арабҳо чун яке аз шаҳрҳои бузург ёд мешавад. Лекин дар асри X рӯди Ому маҷрои худро иваз мекунад ва Каётро хароб месозад.

Бояд тазаккур дод, ки шаҳрҳои ибтидоӣ асрҳои миёнаи Хоразм омӯхта нашудаанд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳои ҳаттӣ ва археологӣ, дар ин давра дар Хоразм шаҳрҳои Даргон, Садфар, Кардаранкат, Замахшаҳр, Ардахушмисан, Миздиккан, Урганҷ, Ардахива ва ғайра арзи вуҷуд доштанд. (Расми 18).

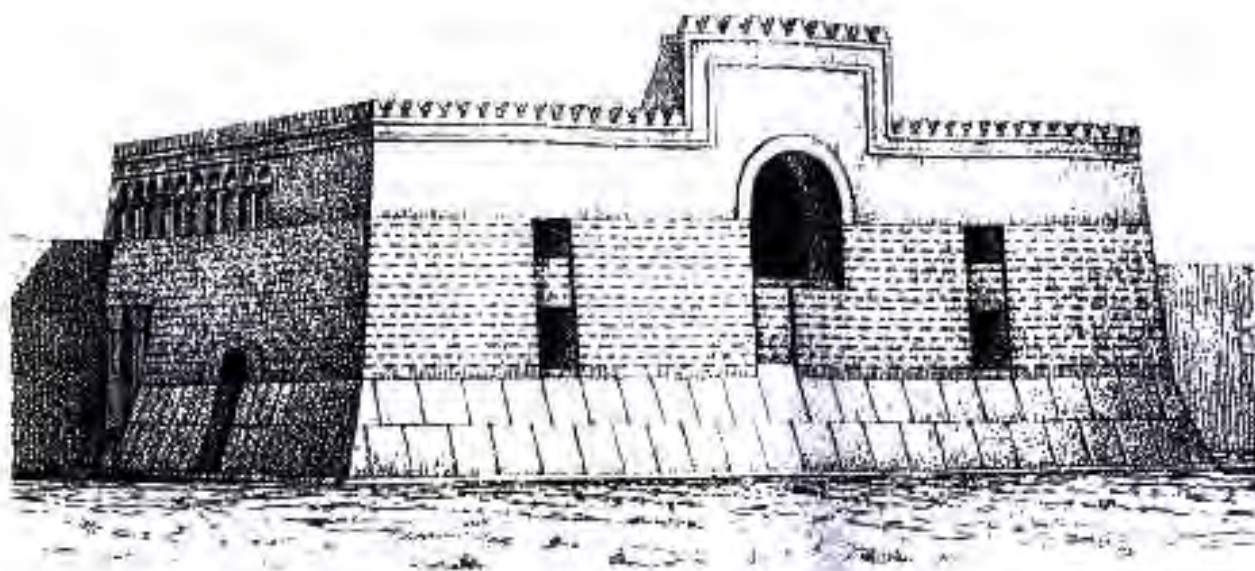
Шаҳрҳои Истаравшан. Дар қадим Истаравшан як баҳши Суғд ба ҳисоб мерафт. Аммо дар ибтидоӣ асрҳои миёна ҳамчун кишвари мустакил бо подшоҳони алоҳида ёд мешавад. Подшоҳони Истаравшан унвони афшинро доштанд.

Дар ибтидоӣ асрҳои миёна дар Истаравшан даҳҳо шаҳрҳои хурду калон вуҷуд доштанд ва дар байни онҳо Зомин, Собод, Куркат, Вағкат (Ҷротеппа) ва Навкат ва маркази давлат шаҳри Бунҷакат буданд. Шаҳри Бунҷакат дар ноҳияи Шаҳристони кунунӣ ҷой дошт. Тадқиқотҳои археологӣ бо сарварии академик Н.Неъматов нишон медиҳанд, ки шаҳри Бунҷакат дар асри V м. пайдо шуда, то истилои мугул маркази Истаравшан будааст.

Шаҳр аз диж, шаҳристон ва работи калон иборат аст. Имрӯз харобаи диж бо номи қалъаи Қаҳқаҳа - I-III маъруф аст. Ҳафриёт нишон дод, ки қалъаи Қаҳқаҳа - I, ки масоҳати 5 га заминро ишғол менамояд, макони истиқомати афшинҳо буд. Дар ин ҷо бостоншиносон хонаҳои истиқоматӣ, хочагӣ, динӣ ва ҳабсхонаро кашф карданд. Дар дарбор якчанд толорҳои маросимӣ бо деворҳои мунаққаш кашф шуданд. Қаср ва шаҳр аз ҷониби арабҳо сӯзониданро гонат шудаанд. Дар замони ободин он биноҳо, дару сутун ва пӯшиши он бо санъати баланд кандакорӣ шуда буданд.

Накқошон ва рассомони тоҷик пеш аз дини ислом дар мавзӯҳои гуногун асарҳо меофариданд. Онҳо дар девори қасрҳои шохӣ пеш аз

Расми 20. Кохи шохони Истаравшан дар Бунчакат. Баркароркардаи меъмор С. Хмельницкий.

хама дар бораи қаҳрамонони халқи тоҷик ба муқобили аҷнабиён, қорнамоиҳои Рустам, муборизаи қувваҳои бадӣ бо некӣ ва ғайраро сабт кардаанд. Дар девори толорҳо порчаҳои расмҳои шахсони шаҳидшударо ёфтанд, ки дар бораи мавзӯҳои мазкур нақл менамоянд. (Расми 19).

Бостоншиносон дар дари даромади толори бузург тахтаи нимсӯхтаи нимдоирашакло ёфтанд. Вай се метр дарозӣ, як метру чилу се сантиметр паҳно ва даҳ сантиметр ғафсӣ дорад. Ин тахта болон дари даромадро оро меод. Ҳошияи ин тахтаи нимдоираро арк бо 17 доира оро медахад. Дар дохили доираҳо ду савор дар ҳолати мубориза ва як нафар маҷрӯҳ ё мурда дар пеши пой аспон тасвир шудаанд. Ҷанговарон дар либоси ҷангӣ бо шамшеру сипар ҳарбу зарб доранд. Токи арк ба се бахш тақсим шудааст. Азбаски бисёр узвҳои муҷассама бокӣ намондаанд, дар бораи мазмуни он чизӣ муайяне гуфтан мушкил аст. Як чиз равшан аст; ин шохасар дар бораи муборизаи некӣ бо бадӣ ҳикоят мекунад. Ин амали қандақорони истаравшанӣ қорест нодир. Вай бо тамоми қоидаҳои банду бастӣ мувозинатӣ ва санъати баландтарини тасвирии офарида шудааст. Чунин асарҳои ҷовидонаи гузаштагон боиси ифтихоранд.

Дар харобан қасрҳои дуҷоми подшоҳони Истаравшан Қаҳқаҳа - II толорҳо, утокҳои истиқоматии олиҷаноб кашф шуданд. Дар роҳрави ин қаср аз қабати дуҷум ба яқум 70 қаполи (устухони) сари бошандагонӣ қалъаро ёфтанд, ки дар вақти муҳориба бо арабҳо ҳалок шудаанд. (Расми 20).

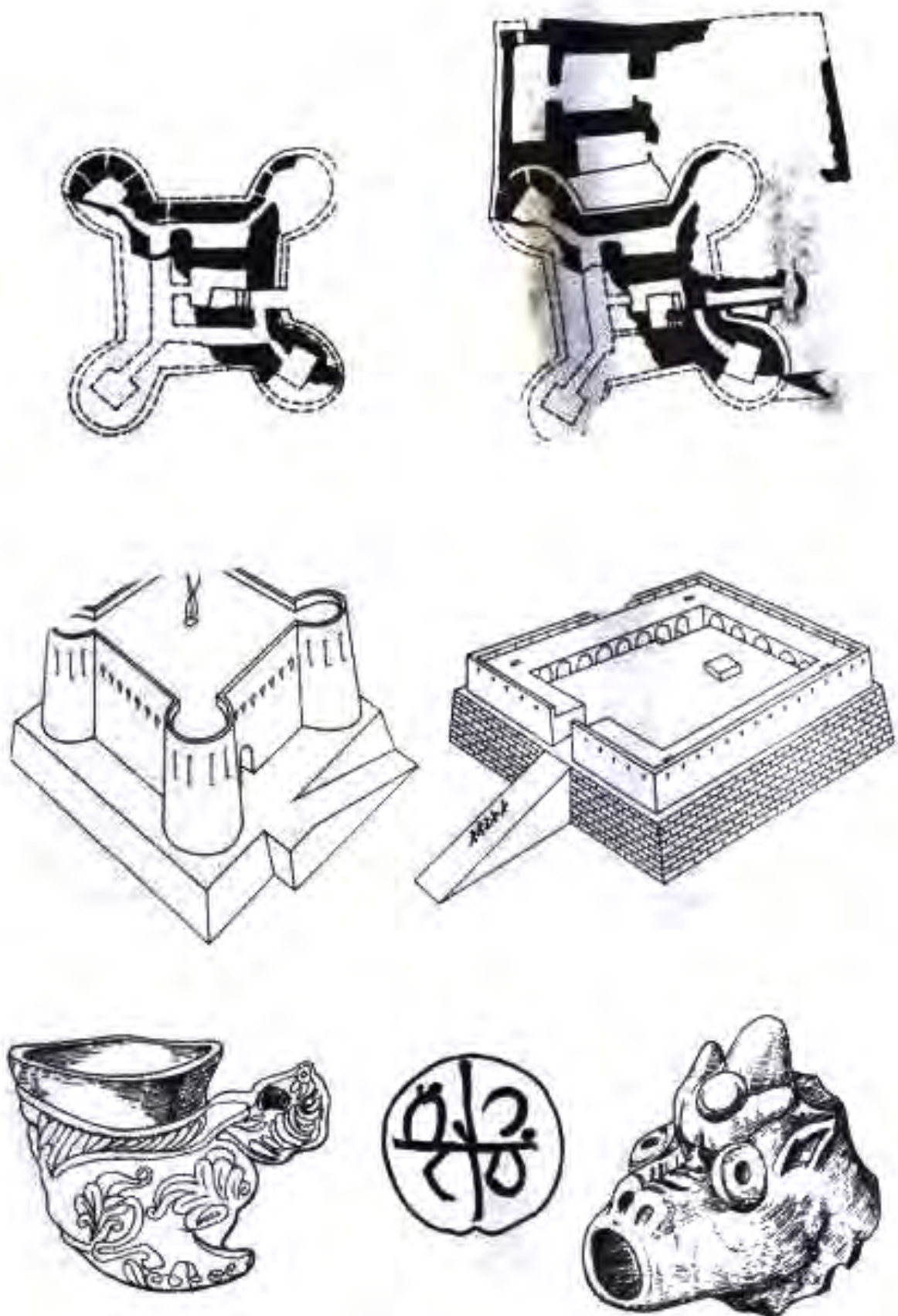
Шаҳрҳои Фарғона. Фарғона ба монанди Сугд яке аз вилоятҳои бузургу ганҷи тоҷикон буд. Алабиёти замони Сомониён зиёда аз 40

Расми 21. Кушан шохони Фарғона дар Косон.

Расми 23. Маъбадҳои оташ, ки аз Бинкент (Тошканд) асрҳои V-VIII м. ёфт шудаанд.

шаҳри Фарғонаро ном бурдаанд, аммо шаҳрҳои ибтидои асрҳои миёна кам омӯхта шудаанд ва аз ҳамин сабаб миқдори онҳоро намедонем.

Бисёр шаҳрҳои Фарғона ба монанди Хваканд (Куқанд), Риштон, Хучанд, Марғиён (Марғелон), Андуқон (Андиқон), Канд (Конибодом), Аспара (Исфара) ва ғайра машҳур буданд. Маркази Фарғона шаҳри Ахшикат буд, ки дар лаби рӯди Ахшо (Сир) ҷой дошт. Шаҳр дар замони истилои муғул хароб гардид. Тадқиқоти археологӣ нишон медиҳад, ки шаҳр дар асрҳои III-II п.м. пайдо шуда, замони истилои араб яке аз шаҳрҳои бузурги замон буд. Шаҳр маркази ихшидҳо-подшоҳони ин диёр, маркази бузурги тичорати дохилӣ ва хориҷӣ, динӣ, ҳунармандӣ ба ҳисоб мерафт ва баъди Самарқанд дар ҷои дуюм меистод. Шаҳр дорони диж, шаҳристон, рабат буд. Ҳафриёти шаҳр нишон дод, ки вай хеле ободу хуррам ва покиза буд. Оби нушокӣ бо қубурҳо ба воситаи каналҳои зеризаминӣ аз хишти пухта сохта ба аҳолиё дода мешуд. Шохони Фарғона дар Қосон қасрҳои тобистона доштанд, ки хеле маъруф буд. (Расми 21).

Фарғонагиро мурдаҳои худро дар танбарҳои найӣ ва даҳма мегӯрониданд. (Расми 22). Хучанд бо гирду атрофаш яке аз шаҳрҳои бузурги Фарғона ҳисобида мешуд. Номҳои Хучанд дар хуччатҳои аз кӯҳи Муғ ёфташуда дар шаклҳои Кӯчанд, Кӯчон вомехӯрад, номи ҳозираи Хучанд шакли вайронаи вожаи кӯчон мебошад. Калимаи кӯчон аз калимаи кӯчӣ, кӯчидан гирифта шудааст. Шояд дар замонҳои хеле қадим дар ин ҷо кӯчиён мезистанд ва ба мурури замон ба деҳа ва шаҳр табдил меёбад. Шаҳр таърихи 2500-солаи худро дорад ва аз шаҳрҳои қадимтарини дунё мебошад.

Шаҳрҳои Чоч. Сарчашмаҳои ибтидои асрҳои миёна аз шаҳрҳои Чоч исм намебаранд. Сарчашмаҳои ҷугрофии замони Сомониён зиёда аз 40 шаҳри ин ноҳияро овардаанд, ки ҳамин ин номҳо ориёӣ-тоҷикӣ мебошанд.

Тадқиқоти археологӣ дар шаҳрҳои Чоч нишон дод, ки аксари онҳо дар асрҳои III-II п.м. пайдо шуда, дар давраҳои минбаъда раванг ёфтаанд. Яке аз шаҳрҳои бузурги Чоч харобаҳои Қанқай имруза мебошад. Ин шаҳр дар масофаи 70 км аз Тошканд ба сӯи шимол ҷой дорад ва масоҳати зиёда аз 350 га заминро ишғол кардааст. Вай дорони дижи масоҳаташ 1 га ва шаҳристони 200 га ва рабати зиёда аз 100 га мебошад. Шаҳр хеле мустаҳкам буд. Дар диж маъбади оташ, утокҳои истиқоматӣ, толорҳои қабулгоҳ ва ғайра мавҷуд буданд. (Расми 23).

Мувофиқи ахбори Фирдавсий шаҳри Қанқа дар замони Фирдавсий шаҳри бузург буд ва наздик ба марзи чорводорони турк ҷой дошт ва асоси образи Гангдижи Афросиёбро ташкил кардааст.

САВОЛҲО:

1. Шаҳрҳои марказии вилоятҳои Тоҷикзамини шарқиро номбар намоед.
2. Шаҳр аз чанд қисм иборат буд?
3. Диж чӣ гуна буд ва дар он кӣ мезист?
4. Кандижи Афросиёб дар кучо будааст?

§ 19. ДЕҲАҲО ДАР АСРҲОИ IV-VIII

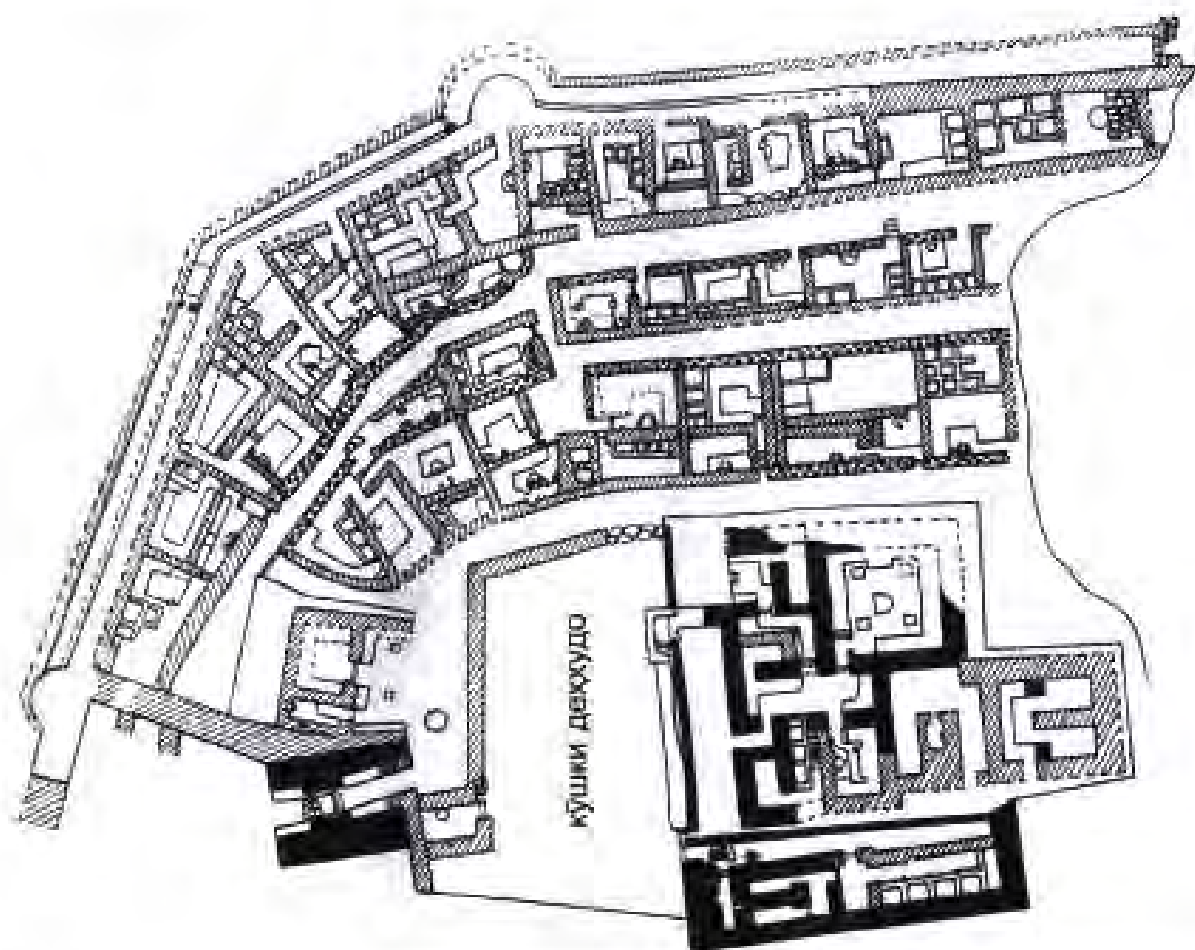
Миқдори деҳаҳо нисбат ба шаҳрҳо даҳчанд зиёд буданд, аммо аз сабаби хурдӣ онҳо бештар хароб шуда ба замони мо нарасидаанд. Ҷустуҷӯи археологӣ дар Болооби Зарафшон нишон дод, ки дар ибтидои асрҳои миёна дар ин мулк зиёда аз 200 деҳаҳои хурду калон арзи вучуд доштанд. Дар водии Сугд шумораи онҳо аз 1000 зиёдтар дар Истаравшан 400 буданд. Миқдори деҳаҳо дар дигар вилоятҳо маълум нест, аммо тадқиқоти бостоншиносӣ нишон медиҳанд, ки шумораи онҳо хеле зиёданд.

Деҳаҳо дар ҷойҳои баланд ва мушкилгузар қарор дошта, аксаран дар атрофи худ девори ғимоявӣ бо бурҷу тиркашҳои барои тирандозӣ мучаҳҳаз доштанд. Сабабҳои дар баландӣҳо, ҷойҳои беӯш ва мушкилгузар сохтани деҳа ва кушкҳо набудани давлати мутамарказонида, ки марзхоро аз тохтугозҳои бодиянишинони турк, ки дар асрҳои VI-VII дар Осиёи Марказӣ пайдо шуда буданд, нигоҳ дорад. Ҳар деҳа ва шаҳр бояд аз ҳучумҳои ногаҳонӣ худро муҳофизат менамуд. Ин вазъият то ташаккули давлати Сомониён ва суҳанони Исмоили Сомонӣ «то ман зиндаам, бораи (девор) Бухоро ман бошам» давом кардааст. Вақте ки давлати бузурги тоҷикон аз ҷониби дудмони Сомониён ташаккул ёфт ва бехатарии шаҳру деҳот таъмин гардид, деҳаҳо ба ҷойҳои ҳамвор ва бо об таъмин кӯч бастанд ва дар маҳалҳои кунунӣ қарор ёфтанд.

Гардани Ҳисор (Мадм). Хушбахтона, дар кӯхистони Сугд, дар назди деҳаи Мадми ноҳияи Паргар (Фалгар) деҳаи асрҳои VII-VIII милод ҳафриёт шудааст. Ин деҳа дар ҳуччатҳои аз Кӯҳи Муг ёфтшуда бо номи Мадм зикр мешавад. Ҳоло харобаи ин деҳа Гардани Ҳисор ном дорад. Барои ин Гардани Ҳисор мегӯянд, ки дар поёни он қалъае ҳаст бо номи Ҳисори Мадм. Гардани Ҳисор ягона деҳаи тоҷикони Сугд аст, ки дар Осиёи Марказӣ хуб боқӣ монда ва аз ҷониби муаллифи ин китоб пурра ҳафриёт шудааст. (Расми 24).

Гардани Ҳисор дар сари баландие дар роҳи қорвоғарди қадим воқеъ мебошад. Деҳа аз ду бахш - қаср, ҷои нишастӣ деҳхудо ва деҳотиён иборат мебошад. Қасрҳои деҳхудо дар болои бунёди дузинадор, ки сеяки деҳаро ишғол менамуд, сохта шудааст. (Расми 27)

Расми 24. Накшаи деҳаи хафрӣётшудаи асрҳои VII-VIII-и Гардани Ҳисор (Малм).

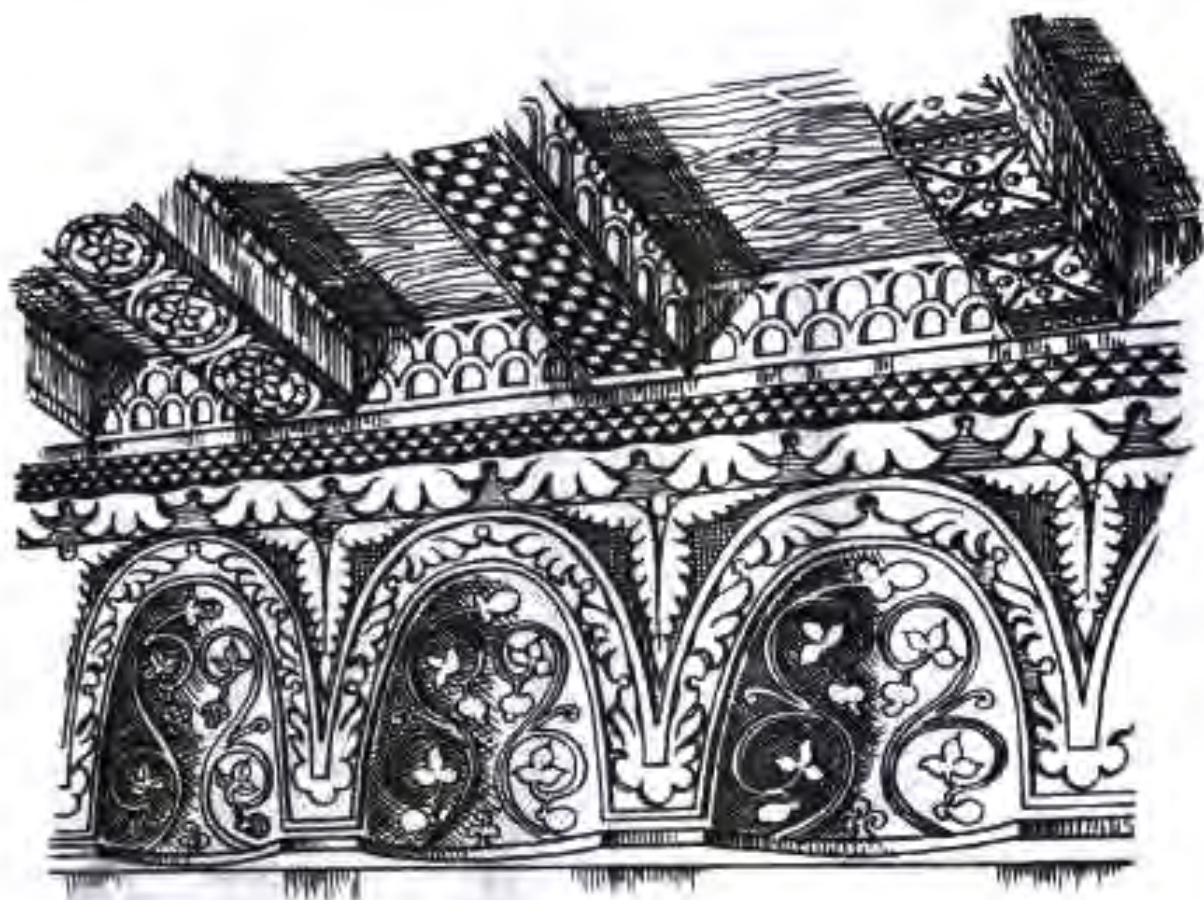
Бунёд нақши салибирӣ дошта, зинае, ки дар болои он бинои асосӣ сохта шудааст, 4 м баландӣ дорад. Қаср ду қабат утокҳо дошт. Дар қабати якум толори ба андозаи 64 метри мураббаъ, маъбади оташ ва боз чанд хонаҳои истиқоматии бошукӯҳ ҷой доштанд. Қабати боло хароб шуда утокҳои он то замони мо нарасидаанд. Деворҳои қаср ва хонаҳои он аз поҳса ва хишти хом сохта шудаанд. Толор 4 сутун ва пӯшиши ҳамвор дошт. Сутун ва болорҳои толор бо нақшаҳои гуногун ӯро доштанд.

Деворҳои толор ва маъбадҳо ба монанди деворҳои қасрҳои Панҷакат бо расмҳои ба мавзӯи таърихӣ бахшида ӯро дода шуда буданд. Аз боҳашаматии қаср ҷубҳои сӯхтаи пурнақш гувоҳӣ медиҳанд. (Расми 25).

Гирдогирди девори толорро суфаҳо ӯро медиҳанд. Дар суфани марказӣ ҷой тахти кадкудо боқӣ мондааст.

Дар зинаи поёни хавлӣ ва утокҳои хочагӣ, хаммом ва ҷойи зисти хизматгори буд. Дар зинаи боло, дар дари даромад ба толор ва утокҳои дигар пешайвони сутундор ҷой дошт. Қасрро аз хонаҳои деҳа девор ва дарвоза ҷудо менамуд.

Расми 25. Кандакориҳо дар болор ва марзаҳо аз Гардани Ҳисор.

Дар деҳистон 22 хонаи аз як дар то панҷ дар утокдор ҳафр шудааст. Кулбаҳои кишоварзони камбизоат аз як хонаи начандон калон иборат буда, он ба қисмҳо тақсим мебошад. Масалан, дар роҳрав, дар самти пеш, дар тӯли девор оташдон, танӯр ва суфачае барои дегу табақ ва дигар анҷомҳои хӯрду хӯрок. Дар миёнаҷо суфаи калон барои нишастан ва хӯрду хоб, дар баҳши сеюм ҳамбаҳо барои ғалла ва захираҳои хӯроки ҷой доранд. Ҳамбаҳо бо гач андова шудаанд, то ки муш ғалларо набарад. Андоваи гачӣ натавоно барои муҳофизат аз мушон истифода мешуд, балки вай ғалладонро пок ва хушк нигоҳ медорад.

Хонаҳои дутока яке барои ошхонаву анбор ва дигаре барои хӯрду хоб истифода мешуданд. Ҳамин тавр, ҳамаи утокҳо табиноти худро доштанд.

Як баҳши хурди деҳа ба ҷари фуру рафтааст. Ба ҳисоби тахминии мо дар деҳаи Мадми рустои Паргар дар аввали асри VIII 30-35 оилаи кишоварз мезистанд. Ба осони муайян метавон кард, ки кадом хонаҳо ба давлатмандон, миёнаҳолон ва камбағалон тааллуқ доранд. Дар Гардани Ҳисор ду маъбади ба бузургдошти оташ мутааллиқ вучуд дошт, ки ба мардум хизмат мерасониданд. Дар маъбадҳо мубадони

аздаяснопараст хидмат мекарданд ва ба мардум дар корҳои динӣ рӯй меоданд. Хона ва кӯчаҳои деҳа хеле ноку тамиз буданд. Дар деҳа орворо нигоҳ намедоштанд. Тамоми молу гов аз деҳа дур дар аздикии об оғил доштанд.

Хонаҳои деҳа аз санг ва хишти хом сохта шуда буданд. Хонаҳои гувофики нақшаи меъмор бино ёфтаанд.

Аз тарафи шарқу шимол деҳаро ҷарии касногузар ва аз ҷанубу ғарб девори химоявӣ бо тиркашҳо ихота менамуд. Дар даруни девори химоятӣ роҳрави тирандозӣ вучуд дошт. Бошандагони деҳа ба душман аз болои девор ва роҳрав тир мекушоданд.

Ҳамаи мардуми деҳа аз дарвоза ворид мешуданд ва берун мерафтанд. Дарвоза аз ду кабат хона иборат буд, ки дар онҳо посбонон менишастанд.

Бозёфтҳои бостоншиносӣ нишон медиҳанд, ки бошандагони деҳа ба ғайр аз кишоварзӣ чорводорӣ, ба ҳунармандӣ, махсусан кулолгарӣ, бофандагӣ, охангарӣ низ машғул буданд.

Мадм дар рустои Паргар яке аз деҳаҳои ободтарин буд ва дар он Хуваб-амири ин диёр мезист. Деҳаи Кум, ки дар масофаи 5 км аз Мадм ҷой дорад, маркази ноҳия буд ва беҳуда нест, ки Деваштич соли 721-722 пойтахти худ Панҷакатро партофта ба ин ҷо меояд. Арабҳо аз қафои Деваштич меоянд ва ин деҳаҳоро месӯзонанд ва хароб мекунанд.

Дар деҳаи Кум ҷои истиқомати шохӣ ва хазинаи хӯроқвории шох Деваштич ҳарф шудаанд.

Як деҳаи асрҳои VII-VIII милод бо номи Якфарсанг дар Хоразм, дар Истаравшан деҳаҳо бо номи Қарабулоқ ва Теппаи Сар ҳафрийет шудаанд, ки аз ҷиҳати сохтор монанд ба деҳаи Мадми Суғд мебошанд. Аммо ҳеҷ як деҳаи асрҳои V-VIII ба монанди Гардани Ҳисор тамоман таҳқиқ нашуданд. Барои ҳамин мо ҳамчун намуна деҳаи асрҳои V-VIII Мадмо (Гардани Ҳисор) овардем.

САВОЛҲО:

1. Деҳаи Мадм дар кучо ҷой дорад?
2. Барои чӣ мо онро ҳамчун намунаи деҳаи ибтидои асрҳои миёна ба китоби дарсӣ дохил намудем?
3. Аҳамияти ин деҳа барои таърих аз чӣ иборат аст?
4. Дар деҳа чӣҳо барои таърих ёфт шуданд?

§ 20. КӯШКҲО

Дар адабиёти таърихӣ дар бораи кушкҳои пеш аз истилои араб маълумоти фаровон мавҷуд буда, аз ҷониби бостоншиносон низ ҳафр шудаанд.

Яке аз олимони маъруфи замони Шӯравӣ С.П.Толстов пешниҳод намуда буд, ки шаҳри пеш аз истилои араб аз кӯшкҳои деҳқонон - феодалон иборат буд. Аммо кӯшкҳои 50 солаи бостоншиносон дар харобаи шаҳри Панҷакат нишон доданд, ки биноҳои шаҳр аз хонаҳои одамони камбағал, миёнаҳол, қасрҳои давлатмандон, бозору дуконҳо ва ибодатгоҳи динӣ ва ғайра иборат мебошанд. Яъне фикри С.П.Толстов дар бораи он ки биноҳои шаҳр танҳо аз кӯшкҳо иборат буданд, иштибоҳ будааст.

Лекин дар шаҳр ва берун аз он кӯшкҳои одамони давлатманд, аз ҷумла деҳқонон хеле зиёд буданд.

Ривояти Наршаҳӣ. Дар бораи кӯшкҳои давлатмандони Бухоро Муҳаммад Наршаҳӣ чунин нақл менамояд: «Қутайба ибни Муслим ба Бухоро даромад ва Бухороро бигирифт. Аҳли Бухороро фармуд то як ними хонаҳо ва молу замини худро ба арабон бидиҳанд. Қавме буданд дар Бухоро, ки эшонро кашкашон гуфтандӣ ва эшон мардумоне буданд бо ҳурмат ва қудрат ва манзалат ва дар миёни аҳли Бухоро эшонро шарафи зиёд будӣ ва доранда будӣ. Онҳо хона ва анҷоми худро ба арабҳо гузоштанд ва худ берун аз шаҳр рафтанд ва 700 кӯшкҳо бино карданд. Дар гирди кӯшкҳо ба чоқарон ва ҳешон ҷой сохтанд ва бӯстонҳо обод карданд». Кӯшкҳо дуқабата буданд ва дар болои бунёди ҳишту поҳсагӣ қарор доштанд. Мо якчанд мисол аз кӯшкҳои ҳафриётшударо меорем.

Дар Хоразм кӯшке ҳафр шудааст бо номи Тешиққалъа. (Расми 18).

Тешиққалъа дар болои бунёди маҳрутмонанди 7 метр баландӣ дошта сохта шудааст. Бунёдро аз поҳса гузоштаанд. Кӯшк дорони 10 утоқи гуногунҳаҷм, аз ҷумла як тоғор бо суфаи каён, дар самти рост утоқи бо ҳамбаҳо барои хӯрокворӣ, дигар утокҳо барои зисту хӯрду хоб вучуд доштанд. Кӯшк дуқабата буд, вале аз хонаҳои қабати боло осоре ба ғайр аз зина боқӣ намондааст. Девоҳҳои берунии Кӯшк тиркаш доштанд. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки дар боми қабати дуҷум камингоҳи дандонадор вучуд дошт. Дар гирдогирди кӯшк девори Ҳимоявӣ бо бурҷҳои тирандозӣ сохта буданд. Дар дари даромадгоҳи Кӯшк утокҳо барои сарбозон ва дигар пешхизматон сохта буданд. Азбаски кӯшк дар ҳамворӣ ҷой дошт, девори Ҳимоявии вай хеле устувор буд.

Кӯшкҳои Тахористон. Кӯшкҳои зиёд дар Тахористон ҳафр шудаанд ва яке аз онҳо харобае бо номи Ҷӯймаликтеппа мебошад. Албатта, дар гузашта номаш дигар буд. Номи Ҷӯймаликтеппаро ба хароба мардум додаанд. Вай 30 ба 30 м дарозӣ ва паҳноӣ дошта, дар болои баландие сохта шудааст. Кӯшк ба асрҳои V-VIII милод нисбат дорад, аммо дар вай дар давраҳои пасин низ зиндагонӣ кардаанд.

Девори химоявӣ ва девори берунии аксари утокҳо боқӣ намондаанд. Қабати дуюм тамоман аз байн рафтааст. Дар кӯшк зиёда аз 30 хучраи гуногунҳаҷм вучуд доштаанд. Дар қабати якум толори 4 сутуна бо суфаи каён ҷой дошт.

Дар гирдогирди толор барои нишастан суфа сохтаанд. Дар толор ҷӯбҳои нимсӯхтаи пур аз нақш ёфт шудаанд.

Дар марзаҳои шифт, болору сутунҳо расмҳои барҷастаи одамон ва шояд фариштаҳо кашида шуда будаанд. Ҷӯймаликтеппа яке аз қасрҳои бисёр бошукӯҳи замони худ буд.

Кӯшкҳои Истаравшан. Кӯшкҳои дигар дар Истаравшан бо номи Ӯртақӯргон дар ноҳияи Шахристон-маркази асрҳои миёнагии ин вилоят ҳафр шудааст. Мутаассифона, на ҳамаи ёдгориҳои кофта шуд. Аммо аз рӯи сохтор ба Тешиққалъа монанд буд. Кӯшк дар болои теппа сохта шуда, аз ду қабат иборат аст. Биноҳои асосӣ, аз ҷумла 2 толори чорсутуна, ки дар яке аз онҳо меҳроби оташи муқаддас вучуд дорад ва дигаре хонаи гунбазӣ, ки пешайвон ва суфаи дузинадор дар рӯ ба рӯи дари даромаддошта ба ақидаи мо маъбад буд, ҳарф шудаанд. (Расми 19).

Кӯшк ҳавлӣ дошта дар он хонаҳои истикоматӣ ва ҳоҷагӣ барои хизматгориҳо ва наварон ҷой доштанд. Атрофи кӯшкро девори химоятӣ бо бурҷҳо ва тиркашҳо ихота менамуд.

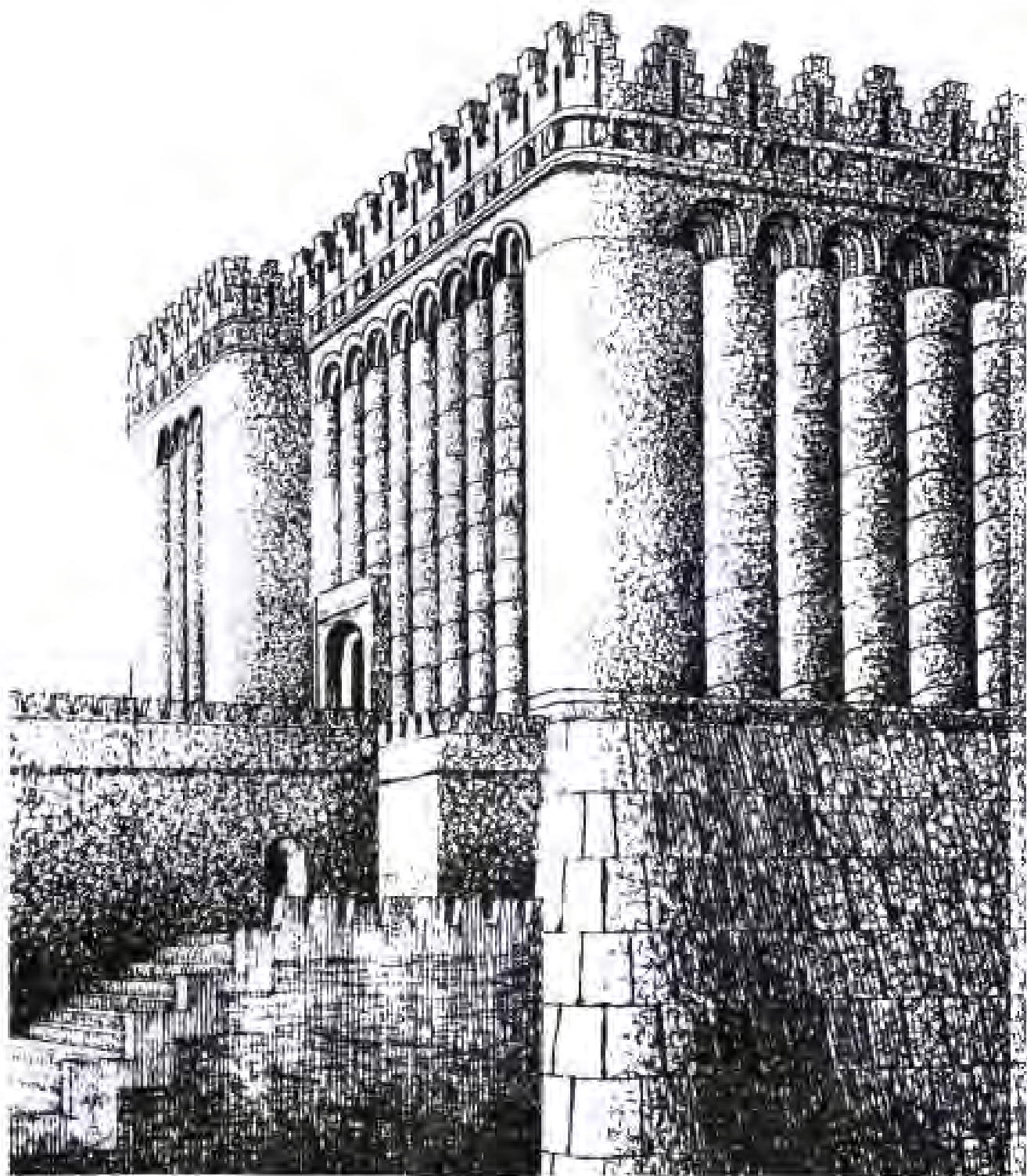
Кӯшкҳои Варахша. Дар ноҳияи Сугд кӯшкҳо хеле зиёд таҳқиқ шудаанд, аммо бехтарин намунаи онҳо қасрҳои берун аз шаҳри Бухорхудотҳо дар Варахша мебошад, ки дар болои бунёди хишти поҳсагӣ сохта шудааст. Бино дуқабата будааст, вале танҳо як баҳши утокҳои поён кофта шудаанду ҳалос. Утокҳои поён, ки бештар аз 10-тон онҳо ҳафр шудаанд, равоқбандианд ва борхона, анбор ва амсоли инҳо будаанд. Хонаҳои қабати боло хеле бад боқӣ мондаанд, аммо тахмин меравад, ки дар қабати дуюм утокҳои бехтарин, аз ҷумла толорҳои қабулу нишасти бухорхудот ҷой доштаанд.

Деворҳои берунаи диҷ ё кӯшк хеле боҳашамат будаанд. Онҳо аз поҳсаи пайвааст ба шакли навсутун сохта шудаанд. Қисмати болои деворҳо дандонадор буданд ва ҷои камнигоҳ доштанд. Ба диҷ зинаи васеи бисёрзина мебард, ки хеле бошукӯҳ буд. (Расми 26).

Дари даромад ва намои қасрро хеле бодабдаба сохтаанд. Дар ин ҷо як арки бузург ва ду арки хурд вучуд доштанд. Аркҳо болои сутунҳои бузург қарор гирифтаанд. Дар намоҳои паҳлуғии арки бузург расми барҷастаи фариштаи Хушатр бо рамзи давлат акс ёфтааст. Намоҳои аркҳои паҳлуғӣ низ бо нақшу ниғорҳои рамзӣ оро доштанд.

Дар паҳлуи диҷ боз қасрҳои тобигонаи бухорхудот ҳафр шудааст, ки дорон даҳҳо утокҳои гуногун, аз ҷумла толори бузурги

Расми 26. Кӯши Варахша. Барқароркардаи меъмор В. Нилсон.